

Az Aranybulla ellenállási záradéka és a nemesi vármegyék rendelet-félretételi (*vis inertiae*) jogosultsága

STIPTA ISTVÁN

A tanulmány a magyar közjog egyik legtöbbet idézett rendelkezésének, az első világi Aranybulla 31. cikkelyének polgári kori jogtudományi értelmezését tekinti át. A 13. századi hatalmi kompromisszumok eredményeként született dekrétumhely a 19. század elején formálódó alkotmánykonceptiókban is fontos szerepet kapott, és a kortársak történelmi alkotmányról kialakított felfogásának is szerves részévé vált. Az ellenálláseszmé hosszú ideig az íratlan alkotmányos jogfelfogásunk része volt, és történelmünk kritikus történelmi korszakaiban a nemzeti önvédő küzdelmek reálfolyamataiban is fontos szerepet játszott. Az 1848-as állami reformok után, majd a kiegyezést követően új módon vetődött fel a hatalommal szembeni engedelmesség kérdése, hiszen a felelős kormányzati rendszer mellett legitim módon már nem érvényesülhetett sem az aktív, sem a kötelezettség tagadásával megvalósuló ellenállás. Ennek ellenére a vármegyék gyakorlatában tovább élt és a közjogi ellenzék programjában hosszú ideig helyet kapott a központi kormányönkormányzatok általi ellenőrzésének igénye, az Aranybulla ellenállási záradékára hivatkozó, a történelmi alkotmányunk szelleméből levezetett *vis inertiae* joga.

Az ellenállási jog eredete és tartalmának változásai (1222–1687)

Az első világi Aranybulla 31. cikkelye

Az 1222-i kiváltságlevélbe foglalt dekrétum szankciót is tartalmazó befejezése szerint: „Quod si vero nos, vel aliquis successorum nostrorum,

Stipta, I. (2022) ‘Az Aranybulla ellenállási záradéka és a nemesi vármegyék rendelet-félretételi (*vis inertiae*) jogosultsága’ in Mezey, B. (szerk.) *Az Aranybulla a jogtörténetében*, 155–194. o. Budapest: Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet. https://doi.org/10.47079/2022.mb.aranybulla.1_7

aliquo unquam tempore huic dispositioni nostrae contraire voluerit, liberam habeant harum autoritate, sine nota alicujus infidelitatis, tam episcopi, quam alii jobagiones ac nobiles regni, universi et siniguli, presentes et futuri, posterique, resistendi et contradicendi nobis et nostris successoribus in perpetuum facultatem”, azaz, „Hogyha pedig mi, vagy az utánunk következő királyok közül valaki ezen mi szerződésünknek ellene járna valaha, ez a levél adjon szabad hatalmat mind a püspököknek, mind más jobbágyuraknak és országunkbeli nemeseknek mindnyájan és egyen-egyen, jelenvalóknak és jövőendőbelieknek és az ő megmaradékoknak, hogy mind nekünk, mind az utánunk következő királyoknak minden hűtelenség szégyenvallása nélkül ellentállhassanak és ellentmondhassanak mind örökké”.¹

A 19. század végének államtudományi ismereteit összegző *Magyar Jogi Lexikon* szerint az ellenállási jog (latinul: jus resistendi) az 1222. évi I. világi Aranybulla 31. cikkében a nemesség számára teremtett alkotmánybiztosíték volt. Eszerint a dekrétumban foglalt hűbérjogi megállapodás értelmében az előkelők büntetlenül ellenállhattak a király (illetve kormánya) jogsértő intézkedéseinek, illetve mulasztásainak. Az ellenállásra és az ellentmondásra azonban csak a megállapodás, a királyi ígéret megsértése esetén, tehát „tényállásszerűen” kerülhet sor. Az alattvalói engedelmisség megtagadható volt: „1. Ha a király országgyűlést nem tart; 2. ha nemest törvényes idézés nélkül elfogat; 3. ha törvénytelen adót szedet; 4. ha a nemességet idegen országban táborozásra kényszeríti; 5. ha a nemest igaz birtokától megfosztja; 6. ha szolgálai hívatlanul nemesekhez szállnak; 7. ha rossz értékű pénzt veret; 8. ha zsidó vagy izmaelita hivatalnokot alkalmaz az aranybulla említette hivatalokban.” A nagy tekintélyű tudástár szerzője azonban megállapította, hogy az ellenállási jog „alig lehetett” kiváltság a forradalomra, hanem csak arra jogosított, hogy az említett királyi intézkedéseket hatálytalanoknak tekintsék, azok végrehajtását megakadályozzák,

¹ A tanulmányban a 13. századi hűbérjogi tartalmat és terminológiát legjobban tükröző és az általam elemzett alkotmányjogi művekben leggyakrabban hivatkozott Nagy Gyula-féle fordítást használom. Lásd: *Magyar törvénytár 1000-1526. évi törvényczikkek* (szerk. Márkus Dezső) Franklin-Társulat, Budapest 1899. 144–145. Az Aranybulla keletkezésének köztörténeti háttéréről és korszerű elemzéséről: Zsoldos A. (2011) II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle* 53/1–38. és Érszegi G. (1999) Az Aranybulla szövegének létrejötte, hagyományozása és értelmezése. In: Besenyei L., Érszegi, G., Pedrazza Gorlero, M. (szerk./cur./eds.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdona, 57–58. A legújabb és legátfogóbb feldolgozás: Zsoldos A. (2022) *A 800 éves Aranybulla*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 245–247.

és hogy a mulasztást maga a nemesség tegye jóvá.² A szövegben használt nemesség alatt (a II. András idejében használatos fogalom szerinti) előkelőket kell érteni, hiszen az ellenállás és ellentmondás joga ekkor csupán a püspököket és főurakat illette meg. A „nobiles” terminus ekkor még a legelőkelőbbeket: megyésispánokat, királyi főtisztviselőket és egyéb nagybirtokos urakat jelentette.³ A dekrétumszöveg bizonytalan tartalma és modernizáló értelmezése ellenére megállapítható, hogy az „ellenállási jog” az előkelőket csak az oklevélben foglalt rendelkezések be nem tartása esetén illette meg.

A mértékadó 19. századi értelmezés egyfajta kasszációs jogkört tulajdonított a fogalomnak. Ez azonban felvetette azt a kérdést, hogy az ellenállási jog csak a dekrétumban felsorolt területekre terjed-e ki, vagy jogszerűen kiterjeszthető a királyi tevékenység más területeire is. A fenti magyarázat nyitva hagyta azt is, hogy a „végrehajtás megakadályozása” lehetőséget kínált-e erőszakos ellenállásra, és milyen cselekvési lehetőséget biztosított a „nemességnek” az uralkodói mulasztás jóvátétele terén. Nem szólt arról sem, hogy az ellenállás milyen (aktív és passzív) elemekből áll, és az idézett „nemességet” egyenként vagy kollektív formában illette-e meg.

Horváth János szerint az 1222-es Aranybulla 31. cikkében megfogalmazott ellenállási jog az adott korszak hatalmi küzdelmeinek megörökítése, egy esetleges polgárháborúra való felhatalmazás volt, de a polgári időszakban már alig tekinthető alkotmánybiztosítéknak.⁴ Ágoston Péter úgy vélte, hogy az ellenállási jog az Aranybullába ötletszerűen bevett teljesen szabályozatlan elv, mert „hiszen képtelenség, hogy minden nemes ember a király intézkedéseit egymaga felülbírálni s azok foganatosítását fegyveres kézzel megakadályozni jogosult legyen”. A szerző arra is utal, hogy ellenállási záradék az Aranybulla révén fejlődött, de egyben kötődött is annak tartalmához, hiszen az ellenállás joga csak a dekrétumban foglalt rendelkezések körében illette meg a nemességet. Igaz, tette hozzá, hogy a későbbi közjogi vitákban gyakran értelmezték úgy, mintha az minden törvényellenességgel szemben jogosíthatja a nemességet.⁵

2 Márkus D. (1890) *Magyar Jogi Lexikon öt kötetben. III. kötet. Diaeta-Halászati jog.* Budapest, 265–266.

3 Degré A. (1980) Az ellenállási jog története Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny*, XXXV/6. 366–367.

4 Horváth J. (1905) Az alkotmány biztosítékairól általánosságban. *Ügyvédek Lapja*, 22./31. szám 2.

5 Ágoston (1908) Az Aranybulla. *A Jog*, 27./23. 187.

A 19. századi közjogi irodalomban nagy teret kapott az a kérdés is, hogy volt-e az ellenállási jognak királlyal szembeni felelősséget megalapozó hatálya. Ferdinandy Gejza neves közjogász úgy foglalt állást, hogy II. Andráshoz korábban a „koronás király felelőtlensége már meg volt gyökerezve a nemzet felfogásában”, így a bullában adott ellenállási jog nem foglalta magában a detronizálást, hanem csak az önvédelem jogát.⁶ Az Aranybulla létrejöttére vonatkozó, annak a királyi szándékkal egyező tartalmára utaló legújabb történész álláspont szerint az ellenállási záradék megfogalmazásának idején nem jelentett kockázatot az uralkodó számára, hiszen a dekrétum egésze az ő elképzeléseit rögzítette. Ezt az álláspontot erősíti, hogy 1351-ben I. Lajos király is megerősítette a *ius resistendi*-t, de a bulla érdekeivel ellentétes rendelkezéseit módosította.⁷

Az egyházi kiközösítés jog, 1231, 1267

Az 1222-i, első világi Aranybulla csak néhány hónapig maradt hatályban. 1231-ben egyes cikkelyeit törölték, másokat módosították, és újakat is csatoltak hozzá. Az 1231-i, második világi Aranybulla végrehajtásának garanciája már nem az előkelők ellenállási és ellentmondási joga volt. „Sive nos, sive filii nostri hanc a nobis concessam libertatem confringere voluerint, archiepiscopus strigoniensis premissa legitima admonitione, nos vinculo excommunicationis et eos innodandi habeat potestatem.” Eszerint „ha a király vagy fiai vagy utódai az ezen törvényben biztosított szabadságot megtörik, az esztergomi érsek jogosítva legyen a megszegőt, törvényes intézkedés nélkül, egyházi átok alá vetni”.⁸ Degré Alajos szerint a változtatást csak azzal magyarázhatjuk, hogy a szervezetlen – és gyakorlatban sem alkalmazott – hűbérjogi háttérű ellenállási jogot már a kortárs érintettek sem találták elég hatékonnak. Ehelyett a királyt és fiait megeskették a szabadságlevél betartására, és ennek megszegése esetére

6 Ferdinandy G. (1899) *Az Arany bulla. Közjogi tanulmány*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 48.

7 Zsoldos, 2011, 30.; Gericz J. (1980) Az Aranybulla ellenállási záradékának értelmezéséhez. In: Bertényi I. (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 105.

8 Márkus, 1890, 265–266.; Zsoldos, 2022, 213.; Ladányi G. (1872) *A modern alkotmányos monarchiai intézmények a középkori államokban. Székfoglaló értekezés, olvastatott a M. T. Akadémia 1872. november 11-ki ülésén*. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből II. köt. 6. sz.) Pest, Eggenberger. 4., 9.

kiközösítéssel fenyegették őket, amit a király a záradék szerint el is ismert. Ezzel a joggal 1232-ben az esztergomi érsek élt is.

Érszegi Géza ettől némileg eltérő magyarázata szerint a pápa a királyi hatalomra veszélyesnek tartotta az évente Szent István napján (augusztus 20.) tartandó gyűléseket, melyek kötelező összehívásáról az Aranybulla rendelkezett. Az is valószínűsíthető, hogy az egyházfőnek fenntartásai voltak az ellenállási záradék bizonytalan tartalmú szövegével, annak gyakorlati alkalmazhatóságával is. Ez lehetett a magyarázata annak, hogy a kiközösítési jogot tartalmazó új szövegű dekrétumot Iacobus de Pecoraria, az egyház képviselőjében Magyarországra jött követ 1232 decemberében Budán megerősítette. Ez a szöveg került be az egyik pápai regisztrumba, a Liber censuumba. Ez az Aranybulla legkorábbi ismert – az eredetihez képest a fentiek szerint módosított – szövege.⁹

Ladányi Gedeon az 1231-es Aranybulla egyházi átokra vonatkozó szabályaiban a parlamentáris kormányzat előzményét, a kormányzat fölötti intézményes kontroll megjelenését vélte felfedezni. A hazai alkotmányosság gondolat egyik korai előfutára, Berzeviczy Gergely már nem idealizálta az Aranybullát, amelynek szerinte ugyan voltak üdvös rendelkezései, de ezek nem váltak hatalmi egyensúlyt teremtő tényezővé, hiszen a gyakorlatban nem valósultak meg. Az ellenállási záradék, majd az 1231. évi kiközösítési jog korlátozta az uralkodó hatalmát, gyengítette az állam erejét, hiszen ennek révén „a király az oligarchák eszközévé vált”.¹⁰ Tény, hogy az 1233-as beregi egyezményben az uralkodó a zsidók és izmaeliták közhivatal-viselési jogának megszüntetésével és az egyházi sóprivilégium ígéretével igyekezett megnyugtatni az egyházi előkelők és a világi főméltóságok elégedetlen csoportjait.¹¹

Az ellenállási jog hazai történetének újabb fontos eseménye IV. Béla megújító intézkedése volt. Az 1267-ben kiadott dekrétum az előzőtől eltérő szerkezetű, tömör megfogalmazású okirat. A szövegben nincs utalás az Aranybullára, és nem tartalmazza az ellenállási záradékot sem. A királyi ígéretek betartására – más szavakkal ugyan (per censuram ecclesiasticam compellat), de az 1231-es kiváltságlevél tartalmával egyezően – továbbra

9 Érszegi G. (2001) „Hét példányban megíratlak.” Az Aranybulla szövegének hagyományozása. In: Csuum Horváth J., Kovács E. (szerk.): „Múltunk építőkövei...” Tanulmánykötet. Székesfehérvár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára. 66.

10 Poór J. (2010) Berzeviczy Gergely Panorama von Ungarnja. *Levéltári Közlemények* 81. 48.

11 Kumorovitz L. B. (1968) Fejér György „felfedezi” az Aranybulla eredeti példányát. *Magyar Könyvszemle*, 84./1–4. szám 65.; Petrovics I. (1994) Aranybulla. In: Kristó Gy., Engel, Makk F. (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 56.

is az esztergomi érsek kiközösítési joga szolgált. Az egyházi szankciókat tartalmazó 1231. és 1267. évi privilégiumok eredetiben fennmaradtak, de azokra az uralkodókkal szembeni közjogi harcok során nem hivatkoztak, szövegüket is csak a 18. századi történeti munkák tették újra közzé.¹² Az első világi Aranybulla és az ezt követő két módosítás garanciális záradékát ifj. Andrassy Gyula az adott kor viszonyait figyelembe véve hatástalannak tartotta. Ennek okát abban látta, hogy II. András a nádorra (is) bízta a dekrétum végrehajtásának ellenőrzését, később pedig az ellenállási záradékot az egyház átka váltotta fel. Szerinte ezek az eszközök hatástalanok voltak, mert a kinevezett nádortól nem volt elvárható a hatékony ellenőrzés, később pedig az egyházra ruházták a biztosítékot, „a mely kész ugyan saját érdekeit megvédeni, de a másokon ejtett sérelem miatt ritkán hajlandó közbelépni”.¹³

Nagy Lajos és az ellenállási jog

Nagy Lajos elődeitől eltérő eszközökkel törekedett a hatalmi egyensúly megeremtésére és a rendi csoportok közötti kompromisszum létrehozatalára. Ő erősítette meg az I. világi Aranybullát, amely a jogilag egységes nemesség rendi privilégiumává vált. Az eredeti okmány tartalmát is módosította, így az átírt Aranybullából kimaradt a serviensek (nemesek) végrendelkezési szabadságáról szóló 4. cikkely.

Az uralkodó viszont megerősítette az eredeti dekrétum 31. cikkét, feltehetően azért, hogy az Anjouk korábbi hatalomátvételét támadó előkelők eljárásának törvényes színezetét biztosítsa, őket is támogatásra ösztönözze. Erre az időre a II. András idején fontosnak tartott rendelkezések többsége már jelentőségét veszítette, de az ellenállási záradék a hatalmi egyensúly kialakításában a korábbinál nagyobb szerepet játszott. A kortársak természetesnek tarthatták, hogy a „nobiles”, akiket az uralkodó ellenállási joggal ruházott fel, már kollektív rendi csoportot, és nem csupán 1222-ben az ellenállás és ellentmondás jogával felruházott előkelőket jelentette.¹⁴

¹² Degré, 1980, 368.; Zsoldos, 2022, 231–232.

¹³ Andrassy Gy. (1901) *A magyar állam főnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai* 1. Budapest, Franklin-Társulat. II. 155.

¹⁴ Bónis Gy. (1947) *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, Bolyai Tudományegyetem, Erdélyi Tudományos Intézet. 180.

Az uralkodói döntés hátterét vizsgálva Degré Alajos arra a következtetésre jutott, hogy az egyházi szankciókkal szemben feltehetőleg éppen a király tartotta célszerűbbnek az ellenállási joggal való felruházást, aki az első nápolyi hadjárat (1348) után már nem akarta kiszolgáltatni magát a pápának mint Nápoly hűbérurának, akitől nápolyi jogai is függtek, és akinek emberei ültek a pápai reservatiókkal betöltött főpapi székekben. Az írásban is megerősített ellenállási jogtól viszont nem kellett tartania, mert az országon belül a királyi hatalom már megerősödött.¹⁵

Alapos történetész feltevés, hogy II. András Aranybullájának eredeti példánya is ebben az időszakban kallódhatott el, mert Mária királynő 1384-ben már csak az apja törvényében fennmaradt szöveget erősítette meg, és így járt el 1397-ben Zsigmond, 1440-ben I. Ulászló, 1464-ben I. Mátyás is. A Nagy Lajos idején módosított dekrétum vált autentikussá, így az eredeti bulla őrzése sem volt fontos. A Corpus Iurisba is az 1351-i átírat szerint vették át a régi teljes szöveget, és erről készült az első magyar nyelvű fordítás is a XVI. század második felében.¹⁶

Eszerint tehát az ellenállási záradék 1351 óta kapott kiemelt szerepet, különös módon éppen attól az időszaktól volt tényleges befolyása a köz-hatalom gyakorlására, amikortól az Aranybulla többi rendelkezései jelentőségüket veszítették.¹⁷ A közjogi gondolkodást tekintve az Aranybulla az 1351. évi megerősítéssel került a magyarság közjogi tudatába, és ebben a változatában vált a későbbi korok alkotmányosságának alapozó dokumentumává, a történelmi alkotmányunk egyfajta gondolati ősforrásává.

Timon Ákos szerint a 31. cikkely „forradalmi jellegű” alkotmánybiztosíték volt, amely ellenállási jogot biztosított a nemeseknek. E jog lényege szerinte abban állt, hogy ha a király az alkotmányt, a nemzet szabadságát és jogait sértené, akkor a nemzet szabad tagjai, a nemesek úgy összességükben, mint egyenkint az alkotmánysértő király ellen feltámadhatnak, fegyveresen ellenállhatnak anélkül, hogy a hűtlenség büntetét követnék el. „E jogot az aranybulla záradéka konkrét vonatkozásban olyképpen biztosította, hogy a nemesek az ellenállási joggal csak akkor élhetnek, ha a király az aranybullában foglalt rendelkezéseket megszegné, ami arról tanúskodik, hogy az aranybullát már megalkotásakor úgy tekintették,

¹⁵ Degré, 1980, 368.

¹⁶ Kumorovitz, 1968, 65.

¹⁷ Ágoston, 1908, 187.; Balogh E. (1999) Az Aranybulla helye a Magyar Alkotmánytörténetben. In: Besenyei L., Érszegi, G., Pedrazza Gorlero, M. (szerk./cur./eds.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdomega. 62–63.

mint olyan okmányt, melyben a magyar alkotmány alapelvei, a magyar nemzet sarkalatos jogai összefoglalva és biztosítva vannak.”¹⁸

Nagy Lajos után gyakorlattá vált, hogy az uralkodók a koronázásuk során esküvel garantálták az ellenállási jogot. Zsigmond a választási feltételekben elfogadta az Aranybulla ellenállási záradékát. Az okmányban garantálta, hogy „amennyiben mind e feltételeket meg nem tartaná s azok ellen cselekednék, mindazok a főpapok, bárók és nemesek, akik pecsétjüket az okmányra függesztették, egyenként és összesen, minden hűtlenség vétke nélkül ellenszegülhetnek és őt azok megtartására kényszeríthetik.” *Volt kivétel is: I. Ulászló nem fogadta el az ellenállási jogot. Ebben az esetben a koronázást a szent király székesfehérvári ereklyetartójáról leemelt koronával a primás végezte, majd utána az új király dekrétumban erősítette meg az Aranybullát, de az ellenállási záradék nélkül.*¹⁹ Az ellenállási jog gyakorlati alkalmazására azonban még hosszú ideig várni kellett. A rendek még az 1505-ös rákosi végzésben sem hivatkoztak az Aranybulla 31. pontjára.

Az ellenállás mint sarkalatos előjog. Werbőczy István, 1517

Werbőczy a Tripartitumban a négy nemesi alapjog között említette az ellenállás jogát is. Szerinte a személyes szabadságon, a csak a király személyének való alárendeltségen (*privilegium fori*) és az adómentességen kívül az ellenállási jog is („si quispiam regum et principum nostrorum libertatibus nobilium in generali decreto secundi Andreae regis declaratis et expressis contravenire attentaret”) megillette a nemeseket. Álláspontja szerint viszont csak az Aranybullában foglalt szabadságok megsértése esetén van lehetőség jogszerű ellenállásra. Ezen túl tudatosan mellőzte az eredeti dekrétum „universi et singuli” szövegrészét, világossá téve az ellenállási jogosultság kollektív jellegét.

Az ellenállási jog 16. századi jogirodalmi megerősítése jelentős mértékben hatott a következő harmadfél évszázad magyar közjogi gondolkodására, éppen akkor, amikor Nyugat-Európában ezt az eszmét a kialakuló abszolutizmus háttérbe szorította. Az ellenállás jogát sem

18 Timon Á. (1903) *Magyar alkotmány- és jogtörténet tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata. 109., 555.

19 Hóman B., Szekfű Gy. (1936) *Magyar történet*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, II. 417., III. 331.

Németországban, sem Franciaországban nem sorolták a nemesi privilégiumok közé, pedig korábban ott is élő elv volt.²⁰

A Tripartitum I. rész 9. cikkelye szerint – ahogyan Illés József neves jogtörténész értelmezte – a magyar nemesség jogosítva volt, ha a király az Aranybullában biztosított nemesi szabadságait megtámadja, az ellenállásra, az ellenszegülésre. Illés is hangsúlyozta, hogy a tényleges ellenállást igazoló vagy valószínűsítő oklevelekről az adott időszakban nincs tudomásunk.²¹

Bocskai István, a törvényes ellenálló

A 17. század elején élessé vált a küzdelem a Habsburg-abszolutizmus és a magyar rendek között. A korszak Európa-szerte előremutató központosító, a rendi korlátokat háttérbe szorítani kívánó modernizáló törekvései hazánkban a nemzeti önállóság felszámolását és az egyre népszerűbb protestantizmus korlátozását is célozták. Az osztrák abszolutizmus ellen egyre erősebb rendi és – a vallási sérelmek és növekvő közterhek miatt kibontakozó – társadalmi ellenállás alakult ki. Ennek első markáns következménye az 1604-ben, Bocskai István vezetésével kirobbant fegyveres felkelés volt. Az uralkodóval szembeforduló résztvevők nyíltan hangoztatták, hogy joguk van az erőszakot gyakorló hatalommal szembeni ellenállásra, hiszen Werbőczy Tripartituma kifejezetten feljogosítja őket, hogy „ha a király az ország jogai és törvényei ellen tesz valamit, a hűtlenség vétke nélkül ellenálljanak”.²²

Bocskai és híveinek érvelése – bár Werbőczy ellenállástézisére épül – tartalmilag meghaladja azt. Amíg a Hármaskönyv egyértelművé tette, hogy az ellenállásra az Aranybullában foglalt uralkodói ígérek megszegése esetén van lehetőség, addig a fegyveres felkelés résztvevői indokoltan tartották a fegyveres ellenállást akkor is, ha a király az ország jogai és törvényei ellenére cselekszik. Erre a kitágított értelmezésre lehetőséget

20 Degré, 1980, 368–369.; Homoki-Nagy M. (1999) Magánjogi intézmények az Aranybullában. In: Besenyei L., Érszegi, G., Pedrazza Gorlero, M. (szerk./cur./eds.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdonega. 86.

21 Illés J. (1910) *Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 164.; Vö: Zsoldos, 2022, 243.; Márkus, 1900, 265–266.

22 Eckhart F. (1933) Bocskai és híveinek közjogi felfogása. In: Domanovszky S. (szerk.): *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére – 1933. október 7., Budapest*. Sárkány nyomda Részvénytársaság. 137.

kínált az is, hogy Werbőczy általánosítható nemesi alapjogként tekintett az ellenszegülésre. Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy a református Bocskai – miközben a fegyveres harca jórészt a protestánsok sérelmei miatt indult, és a protestánsok jogainak biztosítását követelte – Werbőczyre, és nem Kálvinra vagy Theodor Beza nézeteire hivatkozott. E nézetek lényege szerint az ellenállás ugyan nem egyéni jog, de ha vannak testületek és hatóságok (status et ordines), amelyek a felsőbb hatóságok féken tartására vannak rendelve, a zsarnokivá fajult hatalomnak minden módon ellenállhatnak.²³

Bocskai és az önvédelemben részt vevő hívei világosan látták, hogy a kálvini felfogás csupán a zsarnokkal szembeni ellenállás általános lehetőségét kínálta, a tényleges jogalapot mindenütt a helyi szokásjogból és törvényekből kellett megteremteni. Az is érthető, hogy ahelyett, hogy kálvini teológiai érvekkel támadták volna a katolikus uralkodó politikáját, inkább az Aranybullára hivatkoztak, amelynek érvényességét és tekintélyét a hazai körben mindenki elfogadta.²⁴

A magyar nemesség számára mégsem volt fölösleges a kálvini ellenállási jog eszméje. A protestáns vallási sérelmek miatti elégedetlenség ösztönözte a legitim ellenállás eszközeinek, közöttük az Aranybulla 31. cikkelyének életre hívását. A Habsburgok törvénysértéseit szenvedélyes hangon felhánytorgató országgyűléseken a fegyveres ellenállás lehetőségének nyílt kimondására csak 1604-ben került sor. Ennek háttérében a vallási sérelmek és a császári zsoldosok erőszakoskodásai álltak. Makkai László megállapítása szerint a köztudatban élő és az ellenreformáció támadása által aktualizált kálvini elvek emelték ki a feledésből az Aranybulla ellenállási záradékát, azért, hogy általa a katolikusok is megnyugtatót nyerjenek ellenállásuk jogossága felől.²⁵

Bocskai hívei a Tripartitumból ismerték meg az Aranybulla hűbéri-rendi gyökerű ellenállási záradékát, a rendek szervezetét a lengyel alkotmányfejlődésben megszokott „respublica” kifejezéssel illették, így Eckhart Ferenc is jellegzetesen középkorinak nevezte felfogásukat. Az a

23 Degré, 1980, 369.; Révész I, (1934) Szempontok a magyar kálvinizmus eredetéhez. *Századok*, LXVIII/1. 271–272.

24 Benda K. (1971) A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. *Helikon* 17/3–4. 326.; Péter K. (1984) Az alattvalók ellenállási joga a reformáció után. In: Fabiny, T. (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház. 1984. 66–71.

25 Makkai L. (1984) A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. *Történelmi Szemle*, 17/1–2. 180.

körülmény, hogy közjogi nézeteiket a Hármaskönyvből merítették, „adja meg a felkelésnek a vallásszabadságért folytatott küzdelem mellett is sajátlagosan konzervatív színezetét”.²⁶ Tegyük azonban hozzá, hogy az Aranybulla ellenállási záradékára elsőként hivatkozó fegyveres felkelésnek komoly szerepe volt abban, hogy a későbbi századokban a 31. artikulust egyre gyakrabban a magyar alkotmány sarokkövének, majd sarkalatos törvényi rendelkezésének tekintették.²⁷

A Habsburg hatalom erőszakos törekvései miatt egyre erősödött az a magyar felfogás, hogy a szent korona tekintélye már nem képes a törvényeknek elegendő erőt és tekintélyt biztosítani, így a rendek e normák kétoldalú szerződési (kölsönösen kötelező) jellegét kezdték hangsúlyozni. Ennek keretében formálódott az a felfogás, hogy e szerződések uralkodó általi megszegése a nemzetet a fegyveres ellenállási jog igénybevételeire jogosítja fel. Ezt a jogot már többen a 17. században a detronizálás jogával azonosították.²⁸ Nem véletlen, hogy az udvarhű Szelepcsényi György esztergomi érsek már 1672-ben keletkezett emlékiratában a szabad királyválasztás és az Aranybulla ellenállási záradékának eltörlését szorgalmazta.²⁹

Lemondás az aktív ellenállásról: 1687

Az 1687. október 18-ra összehívott magyar országgyűléstől az uralkodó három engedményt, a Habsburgok fiúági trónöröklésének törvénybe iktatását, az ellenállási jogról való lemondást és a koronázáskor kiadott hitlevél szövegéből az uralkodói jogok korlátozására irányuló konkrét ígéretek törlését, általánosságokra való redukálását követelte.³⁰ A török kiűzése után a titkos tanács Lipót kiskorú fia, József utódlásának érdekében szükségesnek tartotta a szabad királyválasztás jogának megszüntetését,

26 Törő L. D. (2016) „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941). *Századok* CL/6. 1427.

27 Kumorovitz, 1968, 65.; Fabók Z. (2000) A Bocskai-mozgalom: vallásháború, szabadságharc vagy rendi felkelés? *Valóság*, 43/7. szám 38–39.

28 Csekey I. (1917) *A magyar trónöröklési jog*. Budapest, Athenaeum 35.

29 Barta M. J. (2016) Csáky István (1635–1699) és a Politica philosophiai okoskodás. *Századok* CL/4. 906.

30 Degré, 1980, 370.; Baranyai B. (1933) Hogyan történt az 1687/88. évi 1–4. törvénycikk szerinti törvényszöveg becikkelyezése. In: Angyal D. (szerk.): *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történelemkutató Intézet Évkönyve*. Budapest, 65–104.

a Habsburgok férfiági trónöröklési jogának elfogadtatását. Az örökös uralkodót csak arra kívánták kötelezni, hogy a rendi alkotmányt biztosító hitlevelet a koronázáskor kiállítsa.³¹ További követelés volt a birodalmi egység megvalósítását gátló rendi normák kiiktatása. Idesorolták mindegyik előtt II. András király Aranybullájának 31. cikkelyét, amely a fegyveres ellenállás jogát biztosította a rendeknek, és amelyet Werbőczy is felvett a nemesség sarkalatos jogai közé.³²

Az ellenállási jogot Magyarországon az 1687. évi IV. tc., Erdélyben az 1691. évi Diploma Leopoldinum 3. pontja szüntette meg. Ettől kezdve a királyi Magyarországon a két fontos jogbiztosíték, a koronázási hitlevél és a királyi eskü szövege is módosult. Kimaradt belőlük az 1222. évi Aranybulla uralkodói megerősítésére vonatkozó fordulat, helyette kifejezett utalás történt az ellenállási jog kiiktatására.³³ A török uralom alóli felszabadításért érzett hálából a magyar rendek lemondtak az ellenállás jogáról, egyben teret engedtek a Habsburg-uralkodóház „összmonarchia” kiépítését szolgáló törekvéseinek.³⁴ Csekey István közjogász e fontos közjogi fordulatot úgy értékelte, hogy 1687-ben a rendek a belső béke érdekében beleegyeztek ugyan az ellenállási jog eltörlésébe, de fenntartották maguknak a jogot, hogy „abban a nem remélt esetben, ha valami a jogok, kiváltságok és a közszabadság ellenére történnék, segítséget kérhesse nek szerény, kérő formában sérelmi cikkek szerkesztése segélyével”.³⁵ Herczegh Mihály tankönyvében nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a lemondás feltételes volt, és csak a fegyveres ellenállásra vonatkozott.³⁶

Az ellenállási jogról történő lemondás körülményeinek és következményeinek értelmezésekor egyesek nem a nemzeti önfenntartás természetes jogának feladását kifogásolták, hanem arra utaltak, hogy az 1687-iki országgyűlésnek „a király hatalmi pressziója alatt hozott határozatai nem jogérvényesek”.³⁷ Mások arra hivatkoztak, hogy a rendek az Aranybulla 31.

31 Eckhart F. (1924) *Bevezetés a magyar történelembe. Tudományos gyűjtemény* 6. Pécs – Budapest, A Danubia kiadása 1924. 61.

32 Hóman, Szekfű, 1935, V. 203.

33 „Kivéve mindazonáltal dicsőült II. András 1222. évi törvényének azon megszüntetett záradékát, amely úgy kezdődik: »Quodsi vero nos«, ezen szavakig: »in perpetuum facultatem«.” MJL. 265–266.

34 Kumorovitz, 1968, 65.

35 Csekey, 1917, 132.

36 Herczegh M. (1902) *Magyar jogtörténet. Kapcsolatosan az európai jogtörténettel*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 302.

37 Lukács Gy. (1929) (szerk.): *A magyar művelődés története. A magyar munka eredményei az emberi művelődés terén* 2. Budapest, Pantheon, 549.

cikkéből az ellenállási jogot törölték ugyan, de a jogsértő, törvényellenes királyi rendeletekkel szemben az ellenmondás és tiltakozás (*contradictio*) jogát fönntartották.³⁸

Varga Endre joggal mutatott rá, hogy a magyar rendi felfogás még az Aranybulla ellenállási záradékának perspektívájából látta a hazai kiváltságos rendek és az uralkodó viszonyát, miközben a bécsi jogtudósok a késő császárkori római jog alapján az uralkodói hatalom oszthatatlanságát és ellenőrizhetetlenségét hirdették. Valóban, Illésházy 1603. évi hűtlenségi perétől a pozsonyi vértörvényszéken át a Zrínyi, Frangepán és Nádasdy ügyében eljáró teljesen idegen – osztrák és német birodalmi funkcionáriusokból összeállított – delegált bíróság eljárásáig, majd Rákóczi ugyanilyen módon indult felségsértési peréig a magyar törvények semmibevétele egyre durvábban mutatkozott meg.³⁹

Az ország törvényeinek és a nemesség kiváltságainak megőrzését nemcsak az Aranybulla ellenállási záradékának látványos (önálló törvénycikkbe foglalt) mellőzése gyengítette, hanem – és sokkal inkább – az az ügynevezett „revíziós záradék”, amelynek értelmében az uralkodó csak annyiban kötelezi magát a törvényes jogok és kiváltságok biztosítására, amennyire „ezeknek értelmezése és használata iránt a király s a karok és rendek országgyűlésileg megegyeznek”.⁴⁰ Ez a – magyar részről történő – joglemondás önmagában kétséggé tette az uralkodói kötelezettségek teljesítésének ellenőrzését.

Az ellenállási jogot a Habsburg királyok és a birodalmi kormányservek a trónfosztásig terjedő jogosultságként értelmezték, ezért megszüntetését elkerülhetetlennek tartották. Az 1687-es döntés után a magyar rendi gondolkodásban rövidesen megjelent az a felfogás, hogy az országgyűlési törvény nem érintette a korábban már szokásjog útján rögzült passzív ellenállási jogot. Ezt a jogosultságot mint *vis inertiae*-t az 1545. évi XXXIII. tc. alapján a vármegyék is gyakorlatba vették, amennyiben a törvénybe ütköző királyi vagy központi kormányzéki rendelet ellen felírtak

38 Fraknói V. (1922) *A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/8-ik évi országgyűlésen*. Budapest, Atheneum Irodalmi és Nyomdai Rt. 47.

39 Varga E. (1954) A Rákóczi szabadságharc történeti forrásai a bírósági levéltárak anyagában. *Levéltári Közlemények*, 25. 180.

40 Szabad Gy. (2001) *Az antiabszolutizmus hagyományai a kiváltságörzés és a jogkiterjesztés keresztjében*. Akadémiai műhely, Közgyűlési előadások 1999, I. köt. Budapest Magyar Tudományos Akadémia. 23.

(remonstráltak), és ha ez eredménytelen volt, és a kormány a rendeletet vissza nem vonta, azt tisztelettel félretették és nem hajtották végre.⁴¹

A jus resistendi és a magyar történelmi alkotmány

A szabadságmozgalmak és az ellenállási jog

Az 1687-es közjogi engedmények a hazai rendi kiváltságok megőrzése, az ország függetlenségének védelme és a közjogi hagyományaink érvényesítése terén útkereső kihívások elé állították a magyar érdekekért küzdő hazafiakat. Az Aranybullát ezt követően is követendő, az ősi közjogi természetű alkotmányfejlődésünk jogfolytonosságát igazoló normának, (az 1790 után egyre gyakrabban használt kifejezéssel) a történelmi alkotmányunk részének tekintették. Még a kiiktatott ellenállási jog is gyakran hivatkozott jogalap volt a sérelmek nyomán kibukkanó elégedetlenségek, felkelések vezetői számára. Apponyi Albert erre utalva jegyezte meg, hogy „a magyarnak tételes jogszabály kell még akkor is, ha kénytelen szabálytalanul cselekedni”. Szerinte történelmünk nagy ellenállói, Bocskai István, Rákóczi Ferenc a törvényes király elleni felkeléseikben nem a kényszerhelyzetre, „a kétségbeesés eszközeinek erkölcsi jogosultságára” hivatkoztak, hanem az Aranybulla ellenállási záradékára. Az ellenállási záradék jogalapjával vették körül, legitimálták felkeléseiket.⁴² Thököly Imre 1684-ben az ellenállási záradék miatt nevezte jeruzsálemi András törvényét „a magyar szabadság lelkének, az uralkodás igazi regulájának, az alattvalók bírójának és bosszulójának, mely a rebellió makuláját teljesen és tökéletesen képes lemosni”.⁴³

Rákóczi Ferenc „Recrudescunt inclitae gentis Hungarae vulnera” kezdetű híres kiáltványában is panaszolta „a nagy András király nagyszerű

41 Ferdinandy G. (1902) *Magyarország közjoga*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 299. Erekly István ezzel szemben úgy vélte, hogy az 1687. évi IV. tc. az ellenállás és ellentmondás aktív és passzív formáját egyaránt megszüntette. A passzív ellenállási jog eszerint a törvényrontó szokás alapján alakult ki. Erekly I. (1917) *Jogtörténelmi és közgazgatási jogi tanulmányok*. I. köt. Eperjes, Sziklai Henrik 1917. 189.

42 Lukács, 1929, 550.; Mezey B. (2009) „Öszve-szövetkeztetett Szövetségünknek kötele.” *A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi-szabadságharcban*. Budapest, Gondolat Kiadó. 62–63.

43 Hóman, Szekfű, 1935, IV. 203.

törvényének, mely az összes rendek főbb szabadságait összefoglalja, és a mostan élőkig érvényesült, a törvények megsértése esetén a királynak való szabad ellenállásra adott jogot a népnek, gyalázatos eltörlését”.⁴⁴

Az 1707. évi június 16-án, az ónodi gyűlésen kelt függetlenségi nyilatkozat is hangsúlyozta, hogy a fölkelés egyik oka a bulla ellenállási záradékának eltörlése és a „prout intellectu et usu legum etc. clausula bevétele a hitlevélbe és királyi eskübe: a küzdelem célja az előbbi alkotmányi állapot visszaállítása”.⁴⁵ Ferdinandy Gejza szerint a Rákóczi-féle fölkelés az Aranybulla eltörölt ellenállási záradékára támaszkodott mint jogalapra, és a királyválasztás jogát a nemzet elidegeníthetlen jogának tekintette.⁴⁶

Az ellenállási jog kiiktatása után az uralkodók koronázási esküjének komoly alkotmányos jelentősége lett. Az esküszöveg I. Ferdinánd koronázása óta lényegében nem változott, nyilvánosságot és bizonyos normatív erőt kapva helyet kapott a magyar törvénytárban is. A szabad királyválasztásról történt lemondás után az 1688. évi II. tc., az 1715. évi II., valamint az 1723. évi II. és III. tc.-k az eskütételt a hitlevéllel együtt alkotmánybiztosítékként tekintették. A koronázási esküben I. József időszakától kezdve annyi változás történt, hogy az 1688. évi IV. tc. alapján bevették az aranybulla ellenállási záradékának érvénytelenségét és a revíziós záradékot („prout super eorum intellectu et usu, regio ac communi statuum consensu diartaliter conventum fuerit”). Ez utóbbi azonban Mária Terézia esküjéből és az utána következő esküszövegekből ismét hiányzott.⁴⁷

Az ellenállási záradék esküszövegből való kivételének Molnár Kálmán szerint jogtechnikai szempontból nem volt értelme, mert az ellenállási záradékot az 1687. évi IV. tc. eltörölte, s a törvényhozási úton kiiktatott régebbi törvények megtartása amúgy sem kötelező, sőt nem is megengedett, mert a régi törvény megtartása az eltörölt törvénnyel kerülne ellentétbe. Álláspontja szerint ennek a kivételnek minden koronázáskor történő megismétlése mégis azt mutatja, hogy „ősi alkotmányjogunknak évszázadokon át kegyelettel és féltve őrzött szabályai oly mélyen vannak begyökerezve a magyar néplélekbe, hogy az írott törvények ellenkező rendelkezése alig elég arra, hogy a régi jog megszűnését a köztudatba átvigye, s ez okból szükségesnek látszik az eltörölt jogszabály időnkénti

44 Katona S. (1805) *Historia critica regum Hungariae*. Buda, Weingand Et Koepf 36. köt. 290. Vö. Hóman, Szekfű, 1935, IV. 288.

45 Ferdinandy, 1899, 167.; Balogh, 1999, 75–76.

46 Ferdinandy, 1902, 79.

47 Csekey, 1917, 389.

megismétlése”.⁴⁸ Ilyen értelemben a hitlevél és eskü jogilag teljesen felesleges mondata jellegzetes és érdekes bizonyítéka annak az értéknek és erőnek, amit a korabeli magyar történelmi alkotmány képviselt.

Az 1790/1791-es kísérlet az ellenállási jog törvényesítésére

II. Lipót trónra lépésekor a megyék felirataikban és követutasításaikban, majd 1790 nyarán a koronázási hitlevelet megvitató országgyűlés során egyre erőteljesebben követelték az Aranybulla záradékában foglalt ellenállási jog visszaállítását. Az új uralkodó ezzel szemben csak bizonyos elvi deklarációkra volt hajlandó az ország jogi függetlenségéről, nem kívánt a szokásostól eltérő más hitlevelet kiadni és esküt tenni. A magyar rendi országgyűlés végül elállt az ellenállási jog követelésétől, még a törvénytelen királyi rendeletekkel szembeni engedetlenség jogát is mellőzte, és a koronázáskor kiadott diplomában benne is maradt az ellenállási jog eltörlésére való utalás.⁴⁹ Az országgyűlés során a karok és rendek egyébként a passzív ellenállásról mint vármegyei gyakorlatról szóltak, és ennek törvényben való szentesítését nem sikerült elérniük.⁵⁰

1790-ben Pest-Pilis-Solt vármegye mindenféle hitlevelet elfogadhatónak tartott, amelyben az ország eddigi törvényeit és a rendi kiváltságokat az uralkodó biztosítja úgy, hogy „a II. András 1222. évi Aranybullájában foglalt, de az 1687-es pozsonyi országgyűlésen eltörölt ellenállási záradékot is helyreállítja”. Az ellenállási záradék felújítását a követutasítás 7. pontja is szorgalmazta, így a vármegye rendjeinek augusztus végi levele csak ennek a pontnak a végrehajtását célozta. Az országgyűlésnek sem sikerült elérni a záradék visszaállítását, pedig „ez az ország közjogi függetlenségének lehetett volna a záloga”.⁵¹

Hajnóczy József 1790 nyarán névtelenül kiadott, *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum* című írásában II. András törvényét leginkább sarkalatosnak és megváltoztathatatatlannak nevezte, a kiiktatott ellenállási

48 Molnár K. (1928) *Magyar közjog 2. Tudományos gyűjtemény* 21. Pécs – Budapest, Danubia. 459–460.

49 Marczali H. (1907) *Az 1790–91. évi országgyűlés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia kiadása. I. 21, 182, 209, 214, II. 9, 21, 38, 70, 300.; Degré, 1980, 370.

50 Ereky, 1917, 189–190.

51 Kiss A. (2015) (szerk.): *Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században*. Pest Megyei Levéltári Füzetek 38. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, II. 88.

jogról így ír: „a hitlevélbe bele kellene venni azt a feltételt is, hogy ha a király nem teljesíti a hit-levélben ígérteket, a nemzet sem köteles többé engedelmeskedni”. Az országgyűlésben csalogva az 1791 márciusában megjelent, *Dissertatio politico-publica de limitibus regiae potestatis in Hungaria* című, ugyancsak névtelenül megjelent művében még messzebb megy: „II. András záradéka (a jus resistendi) minden polgári társadalomban benne rejlő természetes jogot foglal magában, amitől a nemzetet semmiféle egyezménnyel, semmiféle törvénnyel megfosztani nem lehet. Ha a nemzet sohasem állhatna ellen az uralkodó parancsainak, közte és az uralkodó között egyoldalúan hátrányos (leoninus) szerződést kellene feltételeznünk.”⁵² Ez a gondolatsor már nem a rendi karakterű ellenállási jogról szól. De Hajnóczy fel akarta használni az 1790-es nemzeti fellobbanással követelt ellenállási jog visszaállítás gondolatát, hogy népszerűvé tegye a nemzet polgári szabadságának biztosítását, a királyi hatalom polgári jellegű korlátozását. Degré Alajos szerint korán felvetett eszme volt.⁵³

Az ellenállás jogának törvényesítésére irányuló érdekes kísérlet volt az új büntetőtörvénykönyv szövegének összeállítására 1842-ben alakított bizottmány tervezete, amelyben a haladó reformerek úgy kívánták megfogalmazni a „lázadás” tényállását, hogy csak a „törvényes formában” létrejött uralkodói rendelkezéssel való szembeszegülés lehessen büntetendő. Ha a tervezet törvénnyé vált volna, nem lett volna lehetőség törvénytelen normákkal szembeni ellenállás büntetőjogi szankcionálására.⁵⁴ A törvényjavaslat az országgyűlésen a főrendek ellenállása folytán megbukott, „de ez az óvatos és burkolt kísérlet is arra mutat, az ellenállási jogra mindaddig szükség volt, míg a minisztérium parlament előtti felelősségét törvénybe nem iktatták”.⁵⁵

Concha Győző szerint „Az aranybulla ellenállási záradékát két századdal ezelőtt eltöröltük, szelleme azonban nem veszett ki alkotmányunkból”.⁵⁶ Kaas Albert álláspontja szerint a nemzetünk egyszer kivívott

52 Hajnóczy J. (1958) *Közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rendezte Csizmadia A. Budapest, Akadémiai Kiadó, 54., 155.

53 Degré, 1980, 370–371.

54 Varga J. Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalai Gyűjtemény, 15. sz. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. 1980. 91.

55 Degré, 1980, 371.

56 Concha Gy. (1935) *Hatvan év tudományos mozgalmi között. Concha Győző összegyűjtött értekezései és bírálati 2. kötet*. Az MTA Jogtudományi Bizottság kiadványai 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 571. Vö: Hermann R. (1987) Görgei váci manifesztumának historiográfiája. *Századok* 121. 870.

jogához való ragaszkodását bizonyítja, hogy az Aranybulla egészének jogi fogalmába horgonyozta bele az alkotmányfejlődést, és az ellenállási jog alapvető jelentősége abban áll, hogy „mint jogemlék élt és támadt fel újra és újra”.⁵⁷ Günther Ferenc szerint az ellenállási jog eredete visszavezethető ősi alkotmányunk keletkezési idejére, és hogy az idők folyamán egyéb intézményeinkben is továbbfejlődött és azokkal azonos jelentőségű garanciális jelleget nyert. A törvényteleniségekkel szembeni védelem joga az ősi alkotmányunk nemzeti sajátossága, azért „közjogi intézményeink sorából törölni annyit jelent, mint megtagadni nemzeti sajátságainkat, ősi jogi intézményeinket és kultúránkat”.⁵⁸

A vármegyék ellenállási joga

A vis inertiae jogalapja: az 1545. évi XXXIII. tc.

1687 után a magyar országgyűlés hatásköre és politikai szerepe jelentősen csökkent. Ebben a helyzetben a nemzet arra kényszerült, hogy a vármegyékben a vis inertiae alkalmazásával passzív ellenállás által akadályozza meg a törvények megsértését, és igyekezzen kikényszeríteni az alkotmány helyreállítását.⁵⁹ Ferdinandy Gejza szerint országunk megcsorbult nemzeti államisága a vármegyékben húzódott meg, itt érvényesült a tulajdonképpen nemzeti akarat. Kétségtelen tény, hogy a nemesi vármegye a bíráskodás első szintű szerve volt, a végrehajtó hatalmat saját területén maga gyakorolta, és jelentős törvényhozásbeli jogosítványai is voltak. Ezekhez a jelentős hatáskörökhöz társult a törvénytelen rendelkezések félretételének, végrehajtásuk megtagadásának joga, amely a vármegyét hazai felfogás szerint az alkotmány védőbástyáivá emelte. „Ez adta meg nekik azt a nagy jelentőséget, amellyel az 1848 előtti magyar alkotmányban mint alkotmánybiztosító intézmény bírtak.”⁶⁰ Suhayda János 1861-ben megjelent tankönyve is utal arra, hogy a megyei közgyűlések hatáskörébe tartozott a központi kormányzatói rendeletek törvényességi

57 Báró Kaas A. (1934) Az ezeréves magyar tragédia. *Budapesti Szemle* 235/683. 132.

58 Günther F. (1927) Az autonómia eredete és kifejlődése. *Városi Szemle* 13/I. 979.

59 Ferdinandy, 1902, 565.

60 Ferdinandy, 1902, 322.

felülvizsgálata.⁶¹ Nagy Ernő arról írt, hogy a vármegyék Mohács óta az 1545. évi XXXIII. tc.-re támaszkodó felülvizsgálati jogukkal „az ország alkotmányos szabadságának kiváló szolgálatokat tettek”.⁶²

A vármegyei közgyűlések minden közérdekű politikai kérdést megvitathattak, határozataikat egymással átírat, az állam központi legfőbb szerveivel felírat alakjában közölhették. Ezenfelül a kormány törvénytelen rendeleteit és határozatait is vita tárgyává tehatték, és ennek eredményeképpen felírhattak az országgyűléshez. A vármegyéknek ezen remonstrálásra irányuló joga alapján fejlődött ki, de nem mint jog, hanem mint pusztá gyakorlat a törvénytelen rendeletekkel szemben az engedelmesség megtagadása, az úgynevezett passzív ellenállás.⁶³

Közjogászaink egy része úgy vélte, hogy a törvénnyel, az alkotmánnyal ellentétes királyi rendelkezések már a 14. századtól érvénytelenek voltak. Ennek bizonyítására tételes jogi forrásokra is utaltak, ezek között leggyakrabban az Aranybulla 31. cikkében foglalt ellenállási jogra és az 1545. évi XXXIII. tc.-ben rögzített vis inertiae-re hivatkoztak.⁶⁴

A passzív ellenállás hazai történetének fontos állomása az 1545. évi XXXIII. tc. volt. A törvény szerint „a kapitányok, fő- és alispánok ne engedelmeskedjenek ő felsége és helytartója oly rendeletének, melyek javak visszaadása és visszabocsátása körül a beszerztebányai országgyűlés végzései, vagy más ezután alkotott végzemények, úgyszintén a most hozottak ellenére adatnának ki ő felsége által. De ha azok nem szolgálnak akadályul, mindazokban, mi az említett rendelkezések szerint kötelességükhöz tartozik, teljesítsék a végrehajtást minden családtság nélkül.” Ezt a rendelkezést a megyék gyakran úgy értelmezték, hogy a törvényellenes királyi rendeleteket félretehetik, a végrehajtásukat megtagadhatják. A vármegyéknek ezt a jogát összefüggésbe hozták „az 1222-es bulla 31. cikkében foglalt actív ellenállási joggal, amelynek kiiktatása érintetlenül hagyta a passzív ellenállás jogát”.⁶⁵

61 Suhayda J. (1861) *Magyarország közjoga, tekintettel annak történeti kifejlődésére és az 1848-i törvényekre*. Pest, Emich G. 168.

62 Nagy E. (1887) *Magyarország közjoga (Államjog)*. Budapest, Eggenberger. 196.

63 Erekly I. (1931) *Közigazgatási reform és a nagyvárosok önkormányzata 1. kötet*. Budapesti Statisztikai Közlemények, Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala 67/4.; Erekly I. (1908) *A magyar helyhatósági önkormányzat. I. köt. Vármegyék és községek*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata. 15.

64 Csekey, 1917, 160.

65 Ferdinandy, 1899, 164.

Botka Tivadar jeles jogtörténész szerint az alkotmányvédelem hatékony eszköze volt a kormány rendeletének félretétele, „amely által a megyék a nélkül, hogy a kormánnyal ellenkezésbe, huzavonába ereszkedtek volna, a nélkül, hogy a rendeletek félretételét, teljesítésének megtagadását, óvásukat vagy sérelmi nyilatkozatukat kimondották volna, a kormányilag kívántak irányában merevenségbe vonultak”. Ezt a magatartást a megyei beszédben „vis inertiae” vagy „passiva resistentia,” „passivitas” latin szavakkal jelölték. A szerző értelmezésében magyarul ezt „merevség erejének” fordíthatjuk, „habár a régi megyei stylusban »süketségre venni« szóval helyesen volt kifejezve”. Hozzá kell tenni, hogy a vis inertiae nem zárta ki a kormánnyal való érintkezést, sőt, hogy a „cél biztosabban elérthessék, az eszélyesség azt hozta magával, hogy a megyék néha a kormány közegeivel való érintkezést is igénybe vették”.⁶⁶

Ferdinandy Gejza szerint az ellenállási záradékot az 1687. évi IV. tc. hatályon kívül helyezte, és ezzel megszüntette azt, hogy a királyi rendeletek törvényességének bírja a nemesség közössége és minden nemes maga is legyen. Álláspontja szerint ugyanakkor a záradék továbbra is része maradt az alkotmánynak, mert az 1545. évi XXXIII. tc.-re alapított vis inertiae éppen úgy, mint az 1870. évi XLII. tc. és az 1886. évi XXL. tc. 20. §-ának azon intézkedése, hogy a törvényhatóságok tisztviselői az országgyűlés által még meg nem szavazott adót behajtani és a meg nem szavazott újonczot kiállítani nem kötelesek. Érvelése szerint a honpolgárok passzív ellenállási joga, amelynél fogva a meg nem szavazott adót megfizetni s amíg az újoncz jutalék megszavazva nincs, sorozásra előállni, úgyszintén, hogy a nem alkotmányos hatóságok rendeletének engedelmeskedni nem tartoznak, mind a már kiiktatott ellenállási jogra vezethetők vissza.⁶⁷

Az 1545. évi XXXIII. tc. a vármegyék felirati jogát biztosította. Ez századokon éltette azt a jogot, hogy a vármegyék a sérelmes törvények vagy rendeletek egészben való visszavonására vagy sérelmes pontjainak megváltoztatására bírják a kormányt. Ha ez nem sikerült, következett a „vis inertiae”, vagyis a kormányrendelet félretétele. Borovszky szerint a „vis inertiae”-t Heves vármegye többször az élelmiszerek természetbeni kiszolgáltatása és a közmunkák ügyében kísérelte meg, de a megye bizalmi

66 Botka T. (1886) Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről. *Budapesti Szemle* 4/13. 245-246.

67 Ferdinandy, 1899, 181.

emberei, tisztviselői ezért fogságba kerültek, így a vármegye mégis kénytelen volt az erőszaknak engedni. Heves vármegye részt vett több részleges felvidéki gyűlésen, melyeken a vármegyék az önvédelem céljaira külön pótdókat szavaztak meg. E határozatokat a vármegye, miként a többi vármegyék analóg példáiból következtethetünk, mint saját belügyét, maga hajtotta végre.⁶⁸

A reformkori Borsod vármegyei közgyűlések is gyakran hivatkoztak az 1545. évi XXXIII. törvénycikkre, amely szerintük is biztosította a vis inertiae, a passzív ellenállás jogát. Az alkotmányjogi küzdelmekben sűrűn gyakorolt jog abból állt, hogy a megye megtagadhatta a törvényekkel ellenkező rendeletek végrehajtását, „tisztelettel félretéve” azokat.⁶⁹ Az is tapasztalható volt, hogy ami a hivatkozott törvényben egy konkrét területre, a nevezett fekvő jószágokra vonatkozó királyi rendeletekre vonatkozott, csakhamar kiterjedt minden más királyi rendelkezésre, amely a törvényekbe ütközött. Főleg a meg nem szavazott adók behajtását akadályozták meg a vármegyék, majd más rendeleteket is, melyek álláspontjuk szerint sértették az alkotmányt. Jellemző, hogy a törvényhatóságoknak „e forrásból keletkeztetett passzív ellentállási joga, a »vis inertiae«, az országgyűlésileg meg nem szavazott adók s ujonczok behajtása, illetőleg kiállítása tekintetében, mint alkotmányunk egyik legfontosabb garantiája, hosszú ideig megmaradt, és az 1886. évi XXI. tc. által is elfogadott lett”.⁷⁰

A passzív ellenállás gyakorlata, főleg eredményessége természetesen időszakonként változó, és számos helyi tényezőtől függő volt. A 17. századi vármegye még sokkal inkább tekinthető a mindenkori központi hatalom (a Habsburg király és kormány szervei, valamint az erdélyi fejedelmek) helyi végrehajtó szervének, semmint az azzal szembeni opposíció színterének. Ugyanakkor már az eddigi dunántúli történeti kutatások is arra utalnak, hogy a tipikus „vármegye” fogalom helyett egy helyi birtok- és hatalmi

68 Borovszky S. (1910) *Heves vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, Országos Monográfia Társaság. 545.

69 Varga G. (1970) (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adataira*. Miskolc, Borsoda Abaúj Zemplén Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága. 28.

70 Tagányi K., Réthy L., Pokoly J. (1901) *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. Deés, kiadja Szolnok-Doboka Vármegye közönsége, nyomtatott Demeter és Kiss Könyvnyomdájában. 1. kötet. 334.

viszonyoktól differenciált, jelentős eltéréseket (sok alaptípust) hordozó „megye” képletben kell gondolkodni.⁷¹

A vis inertiae-nek a megyék gyakorlatában fokozatai voltak, melyek a közgyűlések ügyrendjei szerint egy bizonyos nagyságrendi skálában követték egymást. Először a rendeletek elleni felírás, később a tisztelettel való félretétel került napirendre, azután került sorra a kijelentett végre nem hajtás, és esetleg mint ultima ratio, az ellenszegülésről szóló döntés.

A következő évszázadban némileg módosult az országos kép is, mivel a rendeleti kormányzás nagyobb ellenállásra ösztönözte a nemességet, miközben a rendeknek az udvarral szembeni mozgástere meglehetősen leszűkült. A vis inertiae ezért egyre fontosabb alkotmányvédelmi eszköz lett. A rendek nem mulasztották el egyetlen alkalommal sem figyelmeztetni az uralkodót és különösen a bécsi udvart arra, hogy az általa kibocsátott rendeletek többsége, „különös tekintettel az újoncállítást, az adók kivetését, a forgalomban lévő pénz drasztikus leértékelését, a só árának többszöri emelését szabályozó, valamint a vármegyei közigazgatás átalakítását célzó királyi pátensek törvénytelenek”.⁷²

Günther Ferenc álláspontja szerint az ellenállási jogról 1687-ben csak akkor mondott le a magyar törvényhozás, amikor a vármegyei szervezet teljes kifejlődésével, a végrehajtó hatalom gyakorlásában való személyes részvétele folytán az önkormányzati ellenállásban korábbival azonos erejű garanciát kapott.⁷³

A vármegyei ellenállás a 19. század első harmadában

A Habsburg kormányzat centralizáló törekvéseinek jegyében az uralkodó 1821. május 4-én Troppauban olyan rendeletet adott ki, amely 28 000 újonc rögtöni kiállítását követelte a rendektől. Az országgyűlés jóváhagyását nélkülöző rendeletet a következő év augusztus 13-án újabb pátens követte, amely az 1811–1812. évi országgyűlésen váltócédulában megajánlott adóösszeg ezüstpénzben történő megfizetésére kötelezte az országot.

71 Dominkovits P. (2005) A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye. *Századok* 139. 887.

72 Soós I. (2007) A Habsburg-kormányzat és a magyar rendek 1812 és 1825 között. *Történelmi Szemle* 49/ 1. szám 93.

73 Günther F. (1927) Az autonómia eredete és kifejlődése. *Városi Szemle* 13/ 1. 979.

A két rendelkezés elemi érdekeiben sértette a magyar lakosságot, amelynek rendi kiváltsággal rendelkező elemei élénk tiltakozással reagáltak a törvénytelen intézkedésekre.

Ez a feszült közjogi helyzet aktivizálta a vármegyék közgyűléseit és választott tisztviselőit is. A törvényhatósági ellenállás komoly próbája volt a vis inertiae-ben rejlő lehetőségeknek, hiszen a rendek országgyűlés híján csak a törvényhatóságok rendelkezésére álló eszközökkel tudták érdekeiket védelmezni. A vármegyék alkotmány- és érdekvédő mozgalmának eredményei a reformkori municipalista-centralista viták során is érveket szolgáltatottak a passzív ellenállás támogatóinak és ellenzőinek egyaránt.

Az alapos történeti kutatások feltárták, hogy az 52-ből 41 vármegye emelt panaszt az uralkodói rendeletek ellen. A kifogást támasztó törvényhatóságok közül a rendelkezést erélyes hangnemben megismétlő uralkodói leiratra 15 vármegye meghátrált, és kinyilvánította szándékát az újoncozásra és az adók beszedésére. A király második leiratára sem volt hajlandó végrehajtani az újoncozást elrendelő pátensben rögzített utasításokat 26 vármegye. Az adórendelet végrehajtását két királyi leirat után 19 vármegye tagadta meg. Újabb, immár harmadik felsőbb utasításra a katonaaállítási rendeletet 19, az adórendeletet további kilenc törvényhatóság teljesítette. 1822 őszére még mindig maradt nyolc vármegye (Trencsén, Nyitra, Bars, Nógrád, Zemplén, Sopron, Zala, Veszprém), melyek mindkét ügyben, míg négy vármegye (Varasd, Vas, Komárom és Ung) csak az adózás terén tanúsított szilárd alkotmányvédő ellenállást.

Az udvar jogi retorziót kívánt alkalmazni a királyi rendeletek megsértőivel szemben. A magyar törvények szerint azonban az engedetlenség, a nemtevés nem merítette ki sem a hűtlenséget, sem a felségsértés tényállását. Erre az álláspontra helyezkedett a királyi jogügyigazgató is, akit a király arra utasított, hogy dolgozzon ki egy tervezetet, melynek alapján a végsőkéig ellenálló vármegyékre büntetéseket lehetne kiszabni. Az uralkodói érdekek sérelmének megtorlásában jártas jogász sem talált megfelelő törvénycikkelyt erre a magyar törvénytárban.⁷⁴

A bátor kiállást tanúsító vármegyék követői közül az 1825–1827. évi országgyűlésen többen is felvetették, hogy a törvénytelen királyi rendeletet azonnal teljesítő, a nemzet érdekeit sértő vármegyék is büntetést érdemelnének, miként azok a kormány által kirendelt királyi biztosok is,

⁷⁴ Soós, 2007, 113.

akkikkel az udvar erőszakot alkalmazva egyes megyékben végrehajtatta rendeleteit.⁷⁵

A központi hatalom és a vármegyék között kirobbant nevezetes közjogi küzdelem lefolyása és eredménye megosztotta a korabeli magyar közvéleményt. A vis inertiae jelentőségét megkérdőjelezők (köztünk Grünwald Béla) arra utaltak, hogy ez a közjogi eszköz „első sorban a rendi alkotmány, a nemesség alkotmányos jogainak védelmezésére szolgált, és nem kínált lehetőséget »magasabb politikai érdekek és eszmék vitatására«.⁷⁶ Eötvös József is arra utalt, hogy az erős kormánnyal szemben a passzív ellenállás gyenge fegyver, és a municipalizmus mint alkotmánybiztosíték éppen a legválságosabb időkben nem vált be. Az új államszervezet kialakításának tervén munkálkodók arra is hivatkoztak, hogy a vármegyék eltérő érdekeik miatt nem képesek egységesen fellépni, hiszen ebben az esetben is döntő többségük engedett a hatalom nyomásának.

A II. József időszakát idéző 1822–23. évi vármegyei ellenállás pozitív hatását hangsúlyozók szerint igaz, hogy az 52 megye közül csak egy kis töredéknek volt ereje és bátorsága a rendi alkotmány érdekében a végletekig küzdeni a hatalommal, s az is igaz, hogy engedmények, ígéretek s különösen megfélemlítés következtében ezek is lassan felhagytak az ellenszegüléssel. Ennek ellenére a megyék 1823. évi fellépésének következményei jelentősek voltak. A néhány megye bátor kiállása mégis ösztönözte az udvart, hogy „ha már az alkotmányosság útjára nem tér, legalább az országgyűlést hívja össze, miután az országgyűléssel esetleg kevesebb baja lesz, mint azzal a 8-10 konok megyével”.⁷⁷

Lónyay Menyhért szerint ha ekkor a vármegyék nem kelnek a magyar alkotmány védelmére, ha nem veszik igénybe a vis inertiae hatalmát, „a 800 éves alkotmány, mely az országgyűlés hosszabb ideig egybe nem hivatása következtében úgy is szünetelni látszott, talán végkép megsemmisül”. Arra is utalt, hogy a rendeletek végrehajtására kiküldött királyi biztosok nem értek el eredményt, a rendeleti kormányzás csődöt mondott, és e mozgalomnak nagy szerepe volt abban, hogy az uralkodó 1825 szeptemberében összehívta az országgyűlést.⁷⁸

⁷⁵ Soós, 2007, 112.

⁷⁶ Soós, 2007, 113.

⁷⁷ Ballagi G. (1897) *A magyar nemzet története 9. A nemzeti államalkotás kora 1815-1847.* In: Szilágyi S. (szerk.): *A magyar nemzet története.* Budapest, Athenaeum. 118.

⁷⁸ Lónyay M. (1875) *Gróf Széchenyi István és hátrahagyott iratai.* Budapest, Ráth Mór bizománában. 49.

Ebben a kikényszerített önvédő harcban számos vármegye következetesen és bátran alkalmazta a rendelkezésére álló közjogi eszközöket. Az 1823-as nemzeti ellenállás során különösen a felvidéki vármegyék passzív ellenállással, sőt némelyikük tényleges ellenszegüléssel gátolta az újoncozást. Ezek közé tartozott Szabolcs vármegye is, melynek közgyűlése nem csupán ellenőrizte a helytartótanács és kancellária rendelkezéseit, hanem a vis inertiae jogára hivatkozva azok ellen gyakran óvást is emelt. Mária Terézia királyi biztosait „épp úgy nem respektálta, mint II. József törvénytelen rendeleteit s ezekre passiva resistentiával felelt”.⁷⁹ Az 1820-as évek elején Zala vármegye is megtagadta a már 1812 óta utasítások révén, az országgyűlés megkerülésével kormányzó uralkodó, I. Ferenc törvénytelennek tekintett rendeleteinek végrehajtását.⁸⁰ Kossuth Lajos tudósításában olvashatjuk, hogy Nyitra vármegye követe Borsod vármegyét is megdicsérte következetes kiállása miatt. „Az 1833. szeptember 7-i Országos Ülésen hangzott el, itt Ocskay Ignác követ mondta: a nemzetnél van a legfőbb erő: a vis inertiae. Ha ezzel élne minden megye a törvénytelen parancsolatok ellen, nem volna sérelem. Ez annak elenyésztetésére a helyes út, mellyel Borsod helyesen is választott. A szónok örvend, hogy oly megyéből való, mely a törvényt soha meg nem szegte, se törvénytelen parancsolatot végre nem hajtott.”⁸¹

A megyetörténeti kutatások azt is igazolják, hogy a kormányzatnak az engedékenynek bizonyult vármegyék esetében is komoly helyi ellenállással kellett számolnia. Szatmár vármegye az adókiivető rendeletet a második leirat után teljesítette, és az újoncozás kérdésében is hajlott a központi elvárásra. Ennek ellenére az egyes járásokban a katonakötelesek nagy része az erdőkbe és a hegyek közé menekült a kényszertoborzás elől.⁸²

Az országos ellenállási mozgalom élénkebb politikai aktivitásra készítetett olyan törvényhatóságokat is, melyek korábban beletörődtek a fokozódó elnyomásba. Gömör vármegye tisztikara és a politikai életébe

79 Kemény Gy. (1913) Szabolcsvármegye közgazdasági leírása. *Közgazdasági Szemle* 1913/50. 667.

80 Molnár A. (2003) Zala vármegye rendi ellenállása az 1820-as években. In: Mayer L., Tilcsik Gy. (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, Vas Megyei Levéltár. 388.

81 Kossuth L. (1949) Országgyűlési tudósítások 1833. augusztus–1834. március. Kossuth Lajos összes munkái 2. Budapest, Egyetemi Nyomda. 183378. szám, 180.

82 Kovács F., Fábíán S. (1939) Megyei hadtörténelem. In: Fábíán S. (szerk.): *Magyar városok és vármegyék monográfiája* 28. Szatmár, Ugocsa és Bereg K. E. E. vármegyék 1924–1938. Budapest, Sárík ny. 514.

bekapcsolódó nemesi csoportjai hosszú ideig csupán a rendi alkotmányos önrendelkezést és a nemesi kiváltságokat védelmezték. Amikor 1822-ben a megyét is elérte a nemesség tiltakozási hulláma, a rendek éltek a vis inertiae lehetőségével, sőt, decemberben a nádor közbenjárását is kérték annak érdekében, hogy a megye élén álló, adminisztrátori és királyi biztosi tisztséget átmenetileg egyesítő Zichy Ferenc gróftól vonják meg a törvénytelennek tartott hatáskört.⁸³

A végsőként ellenálló törvényhatóságok ellenállását a kormányzat katonaság kirendelésével és királyi biztosok, adminisztrátorok kiküldésével igyekezett megtörni. A királyi biztos dicstelen szerepét többnyire főnemesek vállalták. Részben a személyük elleni ellenszenv és az alkalmazott erőszak miatti ellenállás eredményezte a kormányzati politika megváltozását és az 1825-ös országgyűlés összehívását.⁸⁴ A passzív ellenállás rendszere azonban akkor sem lényege, csupán egyik szükségszerű következménye volt a vármegyei életnek, és értéke – az egykori híres Pest vármegyei alispán, Szentkirályi Móric szerint – „nem a valóban elért eredményben, hanem abban volt, hogy a fejedelmet és tanácsosait gondolkodóba ejtette”.⁸⁵

Reformkori nézetek a vármegyék ellenállási jogáról

Az országépítés terveit szövögető liberális többség az 1830-as évek elején a vármegyékben a politikai függetlenség, a kormányellenes szellem hathatós védelmezőit látta. A közfelfogás szerint a bécsi kormány alkotmányellenes törekvéseinek egyedül a vármegyék vetettek gátat, és azt tartotta, hogy „a megyei vis inertiae az az erő, mely a nemzet politikai függetlenségét Bécs centralizációjával szemben leghatározottabban garantálja”. Kossuth Lajos a liberálisok többségének közfelfogását fejezte ki, amikor a vármegyét, mint a nemzet „eredeti típusát”, a nemzeti önállóság és autonómia történeti megismerésének tárgyjét dicsőítette, mert a „semmit rólunk nélkülünk”

83 Brigovác L. (2010) *A gömöri eset. Történeti Tanulmányok* 18. Debrecen, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. 128.

84 Horváth M. (1868) *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. 2. jav., bőv. kiad. Pest, Ráth Mór. I. 107., 111–112.

85 Weis I. (1939) Közigazgatásunk teherpróbája. *Magyar Szemle* 36/5–8. 10.

alkotmányos elv „évszázadokon át a vármegyei municipiumokban uralkodott, nem pedig a kormányhatalomnak behódoló városokban”.⁸⁶

A vármegyék passzív ellenállási joga és ennek jövőbeli szerepe azonban rövidesen megosztotta az önkormányzatiság támogatóit, a vármegyék múltbeli alkotmányvédő szerepének tisztelőit is.

Kossuth az 1820-as évek eleji alkotmányos ostromállapotot úgy értékelte, hogy a vármegyék vis inertiae-je jelentős sikert ért el a kormány elleni harcban. Az első reformországgyűlés lezárása után már arról írt, hogy a törvényhozás a követek házának ellenzéki többsége ellenére sem tudott jelentős változásokat elérni, ezért a kormányelleni harcban továbbra is a vármegyékre kell támaszkodni. Az élesedő municipalista-centralista vitában is „teljes erővel működött azon, hogy a vármegyék e hatalmi körét ne csak megszilárdítsa, hanem lehetőleg ki is terjessze”.⁸⁷ Martonyi János szerint Kossuth elismerte, hogy az országgyűlésnek biztosítandó függetlenséggel nem fér össze a vármegyék követküldési és utasítási joga, de semmiképpen nem tartotta kiküszöbölhetőnek a vármegyéket a törvénybe ütköző kormányrendeletek végrehajtásának megtagadása tekintetében illető passzív ellenállási jogot, a vis inertiae-t.⁸⁸

A kossuthi megyebarát nézethez legközelebb Wesselényi Miklós felfogása állt, akinek közjogi nézetei középpontjában a régi magyar joghoz történő ragaszkodás állt. Megyei indíttatású közéleti szereplőként a lokális hatalom erősítésének szükségességét és a vis inertiae megtartásának elkerülhetetlenségét vallotta. Ez volt az egyik olyan elvi kérdés, amely Széchenyi felfogásától megkülönböztette. „A mi Wesselényit hosszú időn át Széchenyitől leginkább elválasztotta, az, mint Toldy Ferencz helyesen jegyzi meg, a megyei hatalom erősítése s a vis inertiae elméleteiben rejlik.”⁸⁹

Széchenyi István vármegyei jogvédelemmel összefüggő nézetei nem minden esetben konzisztensek, javarészt az aktuális vitahelyzethez kötődtek, és néhol ellentmondásosak is voltak. A vármegyék szerepét vizsgálva általában konzervatív, állagörző nézeteket vallott, főként azért nem támadta a megyei rendszert, mert nem kívánta bolygatni az ország közjogi

86 Szekfű Gy. (1922) *Három nemzedék. Egy hanyatló kortörténete*. „Élet” irodalmi és nyomda Rt. 202.

87 Falk M. (1868) *Széchenyi István gróf és kora*. Pest, Emich Gusztáv. 124.

88 Martonyi J. (1948) Közigazgatási reformeszmék 1848-ban és ma. *Városi Szemle* 34/5–6. 300.

89 Kardos S. (1905) *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái* 2. Budapest, Légrády testvérek 559.

berendezkedését. 1844. október 30-i naplóbejegyzésében jól tükröződik ez a kettősség: „Nálunk Magyarországon – mi tagadás benne – ha ezen vis inertiae nem segített volna néha, nem igen hiszem, hogy még Magyarország most léteznék; de mind a mellett – én ezt oly lényegesnek nem tartom a status-szerkezetben, minthogy ez valami passivitást tesz fel.”⁹⁰

Széchenyit – írta Ferdinandy – ellenállhatatlan erővel ragadta előre az ósdi, fejletlen és igazságtalan állapotok közül való kiemelkedés vágya. A vis inertiae-ről olykor gúnnyal beszélt, de beismerte, hogy arra szükség van. Igazolva látjuk a neves közjogász véleményét arról is, hogy Széchenyi nem volt ellensége a municipalizmusnak és a jogi garanciákat jelentő erős megyei jogoknak. „Ő csak azt kívánta, hogy legyen erős központi kormány és országgyűlés, mely az erőket, melyek municipalis alkotmányunk mellett szét vannak darabolva, egyesítse és a particularismus helyébe az egyetemes közérdek lépjen.”⁹¹

A vis inertiae régi gyakorlatának szenvedélyes bírálója Eötvös József volt, aki a *Reform* című művében úgy foglalt állást, hogy „megyéink ezen hatalma számos visszaélésre ad alkalmat”. Eötvös a passzív ellenállás jogát a felirati joggal azonosította, amely az „alkotmányunk szelleme szerint a megyéket csak törvénytelen rendeletek felfüggesztésére jogosította”. Kifogásolta, hogy ez a jogosultság gyakran a törvényes rendeletek végrehajtását is akadályoztatja, hiszen ez a jog arra ösztönözheti a megyei tisztviselőket, hogy a végrehajtást megtagadják. Végül károsnak tartja azért is, mert „a megyei tisztviselők ennek révén nem tartoznak felelősséggel a végrehajtási kötelezettségeik elmulasztásáért”.⁹²

A tapasztalás – érvelt tovább – ezenfölül még azt mutatta, hogy az egyes megyék felírási jogukkal néha visszaélnek, „számos eset van, hol azzal élni kötelességükhöz tartoznék, de ezt elmulasztják”. Eötvös sajátosan értelmezte a vármegyék 1823-as ellenállását is. Szerinte „soha világosabb törvénysértés kormány által nem követtetett el, s hány volt törvényhatóságaink közül, mely kötelessége szerint, e sértés ellenében semlegességi jogával élt? A megyéknek alig így ötöde; s mégis nem a 23-iki eset-e az,

90 Török J. (1864) (szerk.): *Gróf Széchenyi István politikai iskolája, saját műveiből összeállítva* 2. Adó. Országgyűlési némely nevezetesebb indítványok és beszédek a főrendek táblájánál. Pest, Heckenast Gusztáv. 446.

91 Ferdinandy G. (1919) *Gróf Széchenyi István mint közjogász. Budapesti Szemle* 180. 145. Friedreich I. (1914) *Gróf Széchenyi István élete* 1–2. Első kötet. Budapest, Szent István Társulat. 410–411.

92 Eötvös J. (1902) *Reform. Eötvös József összes munkái* 11. Budapest, Révai. 159.

mely a megyei szerkezet hasznának bebizonyítására legtöbbször említetik?”⁹³ Láttuk, hogy a korabeli valóság ennél árnyaltabb volt.

Eötvös korszakos művében később is elvi szempontból támadta az államot alkotó testületek központi rendelkezéseket felülbíráló jogosítványait. „Az oly viszonyok pedig, mik szerint az államhatalom kihágásait azzal akarják akadályozni, hogy az egyes községeknek jogot adnak, miszerint a kormány törvénytelen befolyása ellen – mint a középkorban volt – abban keressenek védelmet, hogy parancsait ne hajtsák végre, – e viszonyok, mondom, nem férnek egybe az újabbkori államok állásával és föladatával. Az úgynevezett »vis inertiae« a helyhatósági önállóság legjobb biztosítéka lehet ugyan: de csupán az állam ereje rovására; s oly időszakban, midőn annyi követelést tesznek szükségkép az állam irányában s az állam önállósága, a közszabadság ezen föltétele, oly nagy erőt igényel, józanul nem kereshetjük az államhatalom erőtlenítésében a szabadság biztosítását.”⁹⁴

A reformkori közjogi vitákban szintén fontos szerepet vállaló Szalay László közvetítő álláspontot foglalt el azok között, akik kritika nélkül ragaszkodtak a régi állami intézményekhez „melyek mellett se jó közigazgatás, se a szabadság kiterjesztése nem volt képzelhető”, és azok között, akik a rend biztosítása végett, újabb alkotmányos biztosíték nyújtása nélkül követeltek nagyobb befolyást a felügyelő hatalom részére. Utalt a vis inertiae sajátos ellentmondására is, miszerint a régebbi időkben ez képezte „a magyar alkotmányos állás egyedüli biztosítékát”, de mellette a pontos végrehajtás lehetetlen volt.⁹⁵ Az új államban erős, központosított ellenzékre és olyan bölcs kormányra van szükség, amely nem igényli és provokálja a törvényes rendelkezések végrehajtásának megtagadását.⁹⁶

Az 1848. évi XVI. tc. és törvényhatóságok dualizmuskori rendszerének kialakításában Deák Ferencnek volt meghatározó szerepe. Deák a konzervatív gondolkodás és a racionális cselekvés mintaképe volt, a szilárd, szabatos viszonyoknak, az állami jogrendnek volt embere, akinek Beöthy Ákos szerint igazi ereje a defenzívában, a régi táblabírói vis inertiae-ben

93 Eötvös uo. 161.

94 Eötvös J. (1902b) *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra III. Eötvös József összes munkái 15. Ötödik könyv.* Budapest, Révai. 69–70.

95 Csengery A. (1870) *Történeti tanulmányok és jellemrajzok.* Második kötet. Pest, Ráth Mór. 356.

96 Szalay L. (1847) *Publicistai dolgozatok 1–2.* Pest, Heckenast Gusztáv 2. kötet. Pesti Hírlap-cikkelyek 1844–1847. 60. (1845. július 13-i cikk). Gábori Kovács J. (2012) A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében. *Századok* 146. 590.

állott.⁹⁷ Deák Ferenc „a tenger nyugalmaiban is megnyilvánuló erőt, a nemzet vis inertiae-t tudta bölcsességével nemzetmentő faktorrá, történelmi erővé tenni”.⁹⁸

Az 1848-as államszervezeti reform egyik fontos feladata a független felelős kormány és a törvényhatóságok, különösen a vármegyék hatáskörének koordinálása volt. Ennek során dönteni kellett a félretételi jog kérdéséről is. Horváth Mihály a megyék rendi kori szerepét és átalakításuk szükségességét az alábbiak szerint foglalta össze: „A vis inertiae passiv erélyének oly csatányos alkalmazásával az aristocraticus megye szereplése be is lőn fejezve a nemzet életében. Mert ha tudott is megóvni, nem tudott fejleszteni; ha képes volt is megmenteni az alkotmányosságot a kény uralom terjeszkedéseitől, nem volt képes alkotni s haladni az új kor értelmi s anyagi fejlettségének igényei szerint. A kiváltság-talaja, melyen történelmi jogaival állott, sokkal szűkebb volt, mintsem hogy arról képes volt volna fölemelni s minden részleteiben berendezni a nemzeti jólét és szabadság épületét. A nemesi megye, büszke arra, hogy az alkotmányosságot megmentette, szűkkeblű lett, s a kiváltságokba, szabadalmakba burkolózva, gátolni kezdé a jólét és szabadság haladását.”⁹⁹

Összegzés, kitekintés

A vármegyék passzív ellenállási joga eredetileg az 1222. évi I. világi Aranybullában kimondott aktív ellenállási jogból eredt, amelyet először az 1687. évi IV. tc., majd (különös módon) az 1867. évi XII. tc. második alkalommal is eltörölt. Történetileg igazolható tény azonban, hogy az ellenállás jogának tudata abban a formában, hogy a törvénytelen rendeleteknek a nemzet nem tartozik engedelmességgel, megmaradt a hazai közfelfogásban.

Ez a jogosultság nem csupán a közjogi szokásjogunk része volt, hiszen több korabeli törvény is rendelkezett róla. Az előző fejezetekből kitűnik az is, hogy nem pusztán elvi kíváncsi, hanem a vármegyék által gyakran

97 Beöthy Á. (1904) *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei 2. rész.* Budapest, Atheneum 355.

98 Túri B. (1925) Széchenyi közéleti fellépte előtt. *A Szent István Akadémia Értesítője*, 10/2. 58.; Beksics G. (1903) *Közjogunk és nemzeti törekvésünk.* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 19.

99 Horváth M. (1868) *A vármegyék szereplése nemzetünk életében. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei 11. kötet (1864-1869) IX.* A M. Tudom. Akadémia 1868. márcz. 21. tartott ünnepélyes Köz-Ülésének hiv. tárgyai 39.

alkalmazott, a gyakorlatban is érvényesülő jog volt. A kialakult szokásrend szerint, ha a vármegye közgyűlése valamely rendeletet törvénytelennek ítélt, megfogalmazta kifogásait, és felirattal hozta azokat a norma kiadójának tudomására. Ha a tiltakozás eredménytelen volt, a vármegyei közgyűlés a rendeletet nem hajtotta végre, hanem „tisztelettel” félretette. A Mohács utáni súlyos közjogi konfliktusokkal terhelt időszakban a vármegyék a passzivitással gyakran cél is értek, hiszen a Magyar Királyságban a központi hatalomnak nem voltak vertikálisan kiépített, központból vezényelt területi és helyi végrehajtó szervei. A birodalmi és az országos kormányzások ilyen esetben vagy csendben eltekintettek a rendelkezés végrehajtásától, vagy konfliktust vállalva kormánybiztosi kinevezéshez, esetleg fegyveres erőszakhoz folyamodtak.

A magyar vármegyék passzív ellenállási joga eszerint jelentős részben a történetileg kialakult decentralizált igazgatási rendszer következménye volt. Összefüggött azzal is, hogy a központi hatalom a korabeli viszonyok között nem minden esetben volt képes akaratát érvényesíteni, egy-egy rendelkezés érdekében közjogi küzdelmet folytatni a távoli törvényhatóságokkal. A vármegyék állandósult rendeletvizsgálati joga és ellenállási gyakorlata számos esetben kellő visszatartó erőt jelentett a túlzott kormányzati törekvésekkel szemben, hiszen a központi hatalmat meggondolásra, mérsékletre intette, s így végeredményben gyakran hatásos hatalommérséklő tényező volt. A vármegyék a rendi korszak végéig ezért is törekedtek a kormányrendeletek törvényességének vizsgálatára és az ehhez fűződő jogaik védelmére. Ezért is ragaszkodtak ahhoz az elvhez, hogy a központi kormányzások rendelkezései csak a vármegyei közgyűléshez szólhattak, és csak e testületek jóváhagyása után volt lehetőség a norma végrehajtására. A tárgyunk szempontjából fontos körülmény volt, hogy a magyar vármegye tisztviselőivel csak a saját hatósága rendelkezhetett, így a rendeletek végrehajtására is csak a vármegye testülete és tisztviselői adhattak utasítást.

Utalni kell arra is, hogy ez az évszázadok alatt kialakult területi kormányzati konstrukció egyben fontos biztosítékot is jelentett, mert a központi hatalom a vármegye közösségét megtestesítő közgyűléssel és nem az egyes tisztviselőkkel állt szemben. Hosszú ideig lokális volt a vármegyei tisztviselők érdekkötődése is, hiszen egzisztenciájuk döntő mértékben a vármegyétől függött, miközben nemesi csoporttudatuk kollektív szolidaritást teremtett a központi hatalommal szemben. Egyébként is a vármegye közel volt, fegyverező és előnyt nyújtó hatalma gyorsan érvényesülhetett,

míg a távoli központi hatalomnak nem volt jogi alapokon álló befolyása a vármegye tisztviselő felett. Az 1848-as közjogi átalakulásig számos egyéb körülmény (pl. a földrajzi távolság, az utak állapota) is közrehatott abban, hogy a központi hatalom kormánysszervei és a vármegyék konfliktusában az utóbbiak akarata érvényesült.

A törvényes forradalom időszakában tanulságos elvi vita zajlott a vármegyék passzív ellenállásának kérdéséről. A Kossuth Lajos vezette municipalista tábor 1848-ban is komoly szerepet szánt a vis inertiae jogának, az elmúlt időszakban sikeresnek ítélt alkotmánybiztosítéki jelentőségének. A centralista irányultságú politikai csoport viszont úgy vélte, hogy a felelős miniszteri rendszer nem teszi lehetővé a jogszerű helyhatósági ellenállást, hiszen a rendeletek végrehajtásáért a miniszter felelős, azok törvényességét végső soron a törvényhozásnak kell garantálnia. Ennek ellenére az áprilisi törvények kifejezetten nem törölték el a vármegyék passzív ellenállási jogát, az 1848. évi XVI. tc.-ben rögzített átmeneti szabályozás a vármegyéket továbbra is az alkotmányvédbástyáinak nevezte. A kortársak egy része a parlamentáris kormányzat bevezetése után a municipalista Kossuthtól eltérően másképpen értelmezte a megyék jogvédő szerepét. „A felelős ministerium és évi országgyűlés mellett a hatóságok renitentiájának minden indoka elenyészik, minélfogva a vis inertiae gyakorlata, a felirati jog csak mint védbástya maradna fenn rendkívüli idők s kivételes esetek számára.”¹⁰⁰ Erről írt Horváth Mihály is, aki szerint 1848 után a vármegye fő hivatása már nem az országos jogvédelem, „nem a vis inertiae, nem az ellenállás, hanem a fejlesztés, alkotás, haladás minden irányban, a jólét, boldogság, életszépítés bálványozása lehet”.¹⁰¹

A vármegyék alkotmányvédő tevékenységét értékelve meg kell említenünk, hogy a jogszerű hatáskörén túlterjeszkedő kormányzat nem csupán aktív formában, cselekvéssel, törvénysértő rendelet kiadásával sérthette a jog- és szokásrendet, hanem mulasztással is. Az 1848-ban alkotmányunk részévé vált miniszteri felelősségi rendszerben már lehetőség volt a mulasztást elkövető állami főtisztviselő felelősségre vonására. A passzív

100 Müller Gy. (1861) *Megeyei alkotmányos mozgalmak 1860. october 20-tól, 1861. april 2-ig, mint a Nemzetgyűlés megnyitása napjáig*. Pest, Müller Gyula sajátja, 120.

101 Horváth M. (1868) A vármegyék szereplése nemzetünk életében. *Jogtudományi Közlöny*, 3/15. 118.

ellenállásra feljogosított vármegyék a mulasztást elkövető kormánnyal szemben viszont tehetetlenek voltak.¹⁰²

A neoabszolutizmus alatt a passzív ellenállás korszakjelző kategória lett. Pap József szerint a passzivitás mozgalmának sarkalatos eleme volt a hivatali szolgálat megtagadása, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban vállalt munka elutasítása.¹⁰³ Eötvös József 1859 elején publikált, *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* („Garantien”) című röpiratában arról írt, hogy a centralizáció rendszerét csak a legszükségesebbre kell korlátozni. A reformkori álláspontját némiképp módosítva megállapította, hogy a kormányzati költségeket az csökkenti leginkább, ha a kormányzásról való gondoskodást átadják azoknak, akiket ez a legközelebbre érint. A kormánynak „nem az aktív ellenállás jelent nehézséget, hanem a passzivitás, az állampolgárok vis inertiae-je”.¹⁰⁴

A kiegyezés után ismét napirendre kerül a központi kormányzat és a törvényhatóságok viszonyának szabályozása. Szekfű Gyula szerint a magyar nemzet érdekeit jól szolgálta volna a közigazgatás államosítása, viszont „közjogi szempontból annál veszedelmesebbnek látszott lemondani a büszke vis inertiae, a vármegyei ellenállás e még oly gyalró maradványáról is”. A nemzet ragaszkodott „e szívéhez nőtt intézményhez, s még a magyarosítás érdekében sem mondott le róla”.¹⁰⁵

A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi XLII. tc. a 15. és 16. §-ai elvileg fenntartották a törvényhatóságoknak azt a jogát, hogy a kormány rendeleteinek törvényessége és célszerűsége felett őrkdjenek, de ez a kontroll felirati, figyelmeztetési joggá zsugorodott.¹⁰⁶ A törvény 2. és 5. szakasza azt rögzítette, hogy a törvényhatóság a kormánnyal közvetlenül érintkezik, a 15. § pedig arról rendelkezett, hogy a törvényeket és a kormánynak a törvényhatósághoz intézett rendeleteit a törvényhatóság saját közegei által hajtja végre. Ezek a rendelkezések tehát elvileg továbbra is fenntartották és biztosították azt a garanciát, hogy a kormány

102 Erek I. (1939) Az önkormányzat modern rendszerének kialakulása Magyarországon. *Városi Szemle* 25. I. 384.

103 Pap J. (1998) A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. (Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elitjének a története, 1844–1853) *Actas*, 13. évf./2-3. szám 160. Vö: Deák A. (2004) Deák Ferenc és a passzív ellenállás. In: Béres, K. (szerk.): *A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. Deák Ferenc Emlékezete. A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 33–46.

104 Fenyő I. (2007) Eötvös és Tocqueville. *Actas*, 22/1. 134.

105 Szekfű, 1922, 420–421.

106 Zayzon S. (1917) A centralisták és a megye reformja. *Budapesti Szemle* 171/487. 117.

– a törvényben megállapított, tehát az általános elvet megerősítő kivételektől eltekintve – nem rendelkezhet közvetlenül a vármegyei tiszttviselőkkel, hanem csakis a törvényhatóság (közgyűlés) útján, s hogy más, mint a törvényhatóság közege, nem hajthat végre törvényt és rendeletet.

A törvény 16. §-a pedig kifejezetten biztosította a törvényhatóságnak azt a jogot, hogy a kormányrendeletek törvényessége felett őrködjön, kimondván, hogy felírhat egyes kormányrendelet ellen a végrehajtás előtt, ha azt törvénybe ütközőnek vagy a helyi viszonyok közt célszerűtlennek tartja. Ezek a törvényhatósági jogosultságok azonban részint ugyanezen, részint későbbi törvények rendelkezései által, részint a gyakorlat révén komoly sérelmet szenvedtek.

Még nagyobb rést ütött a törvényhatóságoknak a kormány rendeleteinek törvényességét ellenőrző jogosultságán az 1870. évi XLII. tc. 16. szakaszának azon rendelkezése, amely szerint ha a kormány a felirat ellenére is fenntartotta rendelkezését, a rendelet azonnal és feltétlenül végrehajtandó. Ráadásul az állam veszélyeztetett érdekei miatt halaszthatatlan rendőri intézkedést tartalmazó kormányrendelet csak a végrehajtás után képezhetette közgyűlési vita és határozathozatal tárgyát. Kmety Károly joggal kifogásolta, hogy ez a felirati jog már nem jelentett érdemi alkotmányos garanciát, hiszen a kormány a rendeletét bármikor „halaszthatatlannak” nyilváníthatta.¹⁰⁷

A dualizmus korszakának második törvényhatósági törvénye további szigorítást tartalmazott. Az 1886. évi XXI. tc. 19. §-a – elhagyva a rendőri jelzőt – az azonnali végrehajtás kötelezettségét kiterjesztette az állam veszélyeztetett érdekei miatt halaszthatatlan intézkedést tartalmazó minden kormányrendeletre.

Volt azonban két olyan terület, ahol az állam hatalmát erősíteni kívánó dualista törvényhozás magára vállalta a törvényhatóságok kontrollját, és legalább részben megőrizte az 1848 előtti magyar közjogi hagyományt. Az 1886. évi XXI. tc. 20. §-a kimondta, hogy az országgyűlés által meg nem szavazott újoncok tényleges kiállítására és a meg nem szavazott adók beszédésére vonatkozó rendeletekre nem vonatkozik a végrehajtási kötelezettség. Az ilyen alkotmányellenes rendelkezésekkel szemben tehát alkalmazható volt a törvényhatóságok alkotmányvédő régi fegyvere, a passzív ellenállás. E rendeletek ellen – ahogyan Molnár Kálmán

107 Kmety K. (1897) *A magyar közigazgatási jog kézikönyve*. Budapest, Politzer-féle könyvkiadó-vállalat kiadása 89.

közjogász 1928-ban írta – a törvényhatóságnak nem kell fellebbeznie, nem kell felirattal fordulnia a kormányhoz, nem kell panaszt tennie a közigazgatási bírósághoz, ezek az alkotmánysértés ténye miatt végrehajtás nélkül irattárba helyezhetők. A vármegyéknek és a törvényhatósági jogú városoknak még az a jogosultságuk is megvolt, hogy feliratban kérjék a képviselőházat a jogsértő kormányvád alá helyezésére. A végrehajtás mellőzése ilyen rendeletekkel szemben a törvényhatóságoknak nemcsak joga, hanem alkotmányos kötelezettsége is volt. Egy régi, de hatályosnak tekintett törvény (1504. évi I. tc.) szerint az önként kínált adót sem lehetett beszedni, és az önként jelentkező újoncokat sem volt szabad besorozni. Az adószedés és újoncozás előmunkálatait azonban már a törvényi megajánlás előtt teljesíteniük kellett azért, hogy törvényi megajánlás után az adók behajtására és az újoncok kiállítására megfelelő időben sor kerülhessen.¹⁰⁸

A közigazgatási rendszer történetileg kialakult és a törvényhatóságok autonómiáját egykor lehetővé tevő szervezeti dualizmus 1870-től annyiban változatlan maradt, hogy az önkormányzati tisztviselők csak a törvényhatóság közönségét képviselő törvényhatósági bizottságtól és a törvényhatóság első tisztviselőjétől függtek, és a kormánnyal szemben fennálló engedelmisségi kötelezettségük mérsékeltebb volt, mint a királyi tisztviselőké. Ezt az elvet a főispán kivételes hatalma (1886. évi XXI. tc. 61. és 65. §-ai) révén később korlátozták, de az adó- és újoncügyekben biztosított vis inertiae esetére ez a kivételes hatalom nem vonatkozott.¹⁰⁹

A vármegyék ellenállási jogának gyakorlati érvényesítésére utolsó alkalommal az 1905-1906-os alkotmányos konfliktus idején került sor. Péter László írta, hogy válságok idején a magyar alkotmány hatékony garanciái nem azok az intézmények voltak, amelyeket az 1848-as forradalom hozott létre, bár az fontos reformokat létesített. Az 1905-ös válság idején „a királyi komisszáriust találjuk az egyik oldalon és a megyei ellenállást, a vis inertiae-t, valamint a diéta remonstrációit a másik oldalon”.¹¹⁰

Az utolsó alkotmányvédő kísérlet ugyan elbukott, de jelentős szerepe volt abban, hogy a hatalom országos képviselői az 1907. évi LX. tc. megalkotásával a közigazgatási bíróság védelme alá helyezték a vármegyéknek

108 Molnár K. (1928) *Magyar közjog 2. Tudományos gyűjtemény 21.* Pécs – Budapest, A Danubia kiadása, 207.

109 Ferdinandy G. (1907) *A rendi elemek a magyar alkotmányban. Értekezések a társadalmi tudományok köréből XIII/9.* Budapest, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 81.

110 Péter L. (1992) „Én magát az államot tartottam mindig a főszereplőnek”. Beszélgetés Péter László történésszel. *Aetas*, 7/4., 122.

a kormányrendeletek törvényessége feletti ellenőrzésre vonatkozó sarkalatos jogát.¹¹¹

Irodalom

- Andrássy Gy. (1901) *A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai* 1. Budapest, Franklin-Társulat.
- Ágoston P. (1908) Az Aranybulla. *A Jog*, 27./23.
- Ballagi G. (1897) A magyar nemzet története 9. A nemzeti államalkotás kora 1815-1847. In: Szilágyi S. (szerk.): *A magyar nemzet története*. Budapest, Atheneum.
- Balogh E. (1999) Az Aranybulla helye a Magyar Alkotmánytörténetben. In: Besenyei L., Érszegi, G., Pedrazza Gorlero, M. (szerk./cur./eds.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdonega.
- Baranyai B. (1933) Hogyan történt az 1687/88. évi 1-4. törvénycikk szerinti törvényszöveg becikkelyezése. In: Angyal D. (szerk.): *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történelemkutató Intézet Évkönyve*, Budapest.
- Báró Kaas A. (1934) Az ezeréves magyar tragédia. *Budapesti Szemle* 235/683.
- Barta M. J. (2016) Csáky István (1635-1699) és a Politica filosofiai okoskodás. *Századok* CL/4.
- Beksics G. (1903) *Közjogunk és nemzeti törekvésünk*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T.
- Benda K. (1971) A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. *Helikon* 17/3-4.
- Benkó A. (1913) *A M. kir. Közigazgatási Bíróság hatáskörének kiterjesztéséről* (1907. évi LX. t.-cz.). Budapest, Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata 6/2.
- Beöthy Á. (1904) *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei* 2. rész. Budapest, Atheneum.
- Bónis Gy. (1947) *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, Bolyai Tudományegyetem, Erdélyi Tudományos Intézet.
- Borovszky S. (1910) *Heves vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, Országos Monográfia Társaság.
- Botka T. (1886) Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről. *Budapesti Szemle* 4/13.
- Brigovác L. (2010) *A gömöri eset. Történeti Tanulmányok* 18. Debrecen, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa.

111 Benkó A. (1913) *A M. kir. Közigazgatási Bíróság hatáskörének kiterjesztéséről* (1907. évi LX. t.-cz.). Budapest, Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata 6/2. 24-29.

- Concha Gy. (1935) *Hatvan év tudományos mozgalmái között. Concha Győző összegyűjtött értekezései és bírálatai 2. kötet.* Az MTA Jogtudományi Bizottság kiadványai 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Csekey I. (1917) *A magyar trónöröklési jog.* Budapest, Atheneum.
- Csengery A. (1870) *Történeti tanulmányok és jellemrajzok.* Második kötet. Pest, Ráth Mór.
- Deák Á. (2004) Deák Ferenc és a passzív ellenállás. In: Béres, K. (szerk.): *A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. Deák Ferenc Emlékezete. A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Degré A. (1980) Az ellenállási jog története Magyarországon. *Jogtudományi Közlemény*, XXXV/6.
- Dominkovits P. (2005) A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye. *Századok* 139.
- Eckhart F. (1924) *Bevezetés a magyar történelembe.* Tudományos gyűjtemény 6. Pécs – Budapest, A Danubia kiadása.
- Eckhart F. (1933) Bocskai és híveinek közjogi felfogása. In: Domanovszky S. (szerk.): *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére – 1933. október 7.* Budapest. Sárkány nyomda Részvénytársaság.
- Eötvös J. (1902b) *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra III. Eötvös József összes munkái 15. Ötödik könyv.* Budapest, Révai.
- Eötvös J. (1902) *Reform. Eötvös József összes munkái 11.* Budapest, Révai.
- Erekly I. (1908) *A magyar helyhatósági önkormányzat. I. köt. Vármegyék és községek.* Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Erekly I. (1917) *Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok. I. köt.* Eperjes, Sziklai Henrik.
- Erekly I. (1931) *Közigazgatási reform és a nagyvárosok önkormányzata 1. kötet.* Budapesti Statisztikai Közlemények, Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala 67/4.
- Erekly I. (1939) Az önkormányzat modern rendszerének kialakulása Magyarországon. *Városi Szemle* 25. I.
- Érszegi G. (2001) „Hét példányban megírtak.” Az Aranybulla szövegének hagyományozása. In: Csúrom Horváth J., Kovács E. (szerk.): *„Múltunk építőkövei...” Tanulmánykötet.* Székesfehérvár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára.
- Érszegi G. (1999) Az Aranybulla szövegének létrejötte, hagyományozása és értelmezése. In: Besenyei L., Érszegi, G., Pedrazza Gorlero, M. (szerk./cur./eds.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII.* Verona, Valdonega.
- Fabók Z. (2000) A Bocskai-mozgalom: vallásháború, szabadságharc vagy rendi felkelés? *Valóság*, 43/7. szám.
- Falk M. (1868) *Széchenyi István gróf és kora.* Pest, Emich Gusztáv.
- Fenyő I. (2007) Eötvös és Tocqueville. *Aetas*, 22/1.
- Ferdinandy G. (1899) *Az Arany bulla. Közjogi tanulmány.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Ferdinandy G. (1902) *Magyarország közjoga.* Budapest, Politzer Zsigmond és fia.

- Ferdinandy G. (1907) *A rendi elemek a magyar alkotmányban. Értekezések a társadalmi tudományok köréből XIII/9.* Budapest, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Ferdinandy G. (1919) Gróf Széchenyi István mint közjogász. *Budapesti Szemle* 180. 145.
- Friedreich I. (1914) *Gróf Széchenyi István élete 1-2.* Első kötet. Budapest, Szent István Társulat.
- Fraknói V. (1922) *A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/8-ik évi országgyűlésen.* Budapest, Atheneum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- Gábori Kovács J. (2012) A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében. *Századok* 146.
- Gerics J. (1980) Az Aranybulla ellenállási záradékának értelmezéséhez. In: Bertényi I. (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Günther F. (1927) Az autonómia eredete és kifejlődése. *Városi Szemle* 13/1.
- Hajnóczy J. (1958) *Közjogi-politikai munkái.* Sajtó alá rendezte Csizmadia A. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Herczegh M. (1902) *Magyar jogtörténet. Kapcsolatosan az európai jogtörténettel.* Budapest, Politzer Zsigmond és Fia.
- Hermann R. (1987) Görgei váci manifestumának historiográfiája. *Századok* 121.
- Hóman B., Szekfű Gy. (1936) *Magyar történet.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, II–III.
- Homoki-Nagy M. (1999) Magánjogi intézmények az Aranybullában. In: Besenyei L., Érszegi, G., Pedrazza Gorlero, M. (szerk./cur./eds.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII.* Verona, Valdonega.
- Horváth J. (1905) Az alkotmány biztosítékairól általánosságban. *Ügyvédek Lapja*, 22./31.
- Horváth M. (1868) *A vármegyék szereplése nemzetünk életében. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei 11. kötet (1864–1869) IX.* A M. Tudom. Akadémia 1868. márcz. 21. tartott ünnepélyes Köz-Ülésének hiv. tárgyai.
- Horváth M. (1868) *A vármegyék szereplése nemzetünk életében. Jogtudományi Közlöny*, 3/15.
- Horváth M. (1868) *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* 2. jav. bőv. kiad. Pest, Ráth Mór. I.
- Illés J. (1910) *Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története.* Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Kardos S. (1905) *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái 2.* Budapest, Légrády testvérek.
- Katona S. (1805) *Historia critica regum Hungariae.* Buda, Weingand Et Koepf 36. köt.
- Kemény Gy. (1913) Szabolcs vármegye közgazdasági leírása. *Közgazdasági Szemle* 1913/50.
- Kiss A (2015) (szerk.): *Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században.* Pest Megyei Levéltári Füzetek 38. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, II.
- Kmetz K. (1897) *A magyar közigazgatási jog kézikönyve.* Budapest, Politzer-féle könyvkiadó-vállalat kiadása.

- Kossuth L. (1949) *Országgyűlési tudósítások 1833. augusztus–1834. március. Kossuth Lajos összes munkái* 2. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Kováts F., Fábíán S. (1939) *Megyei hadtörténelem*. In: Fábíán S. (szerk.): *Magyar városok és vármegyék monográfiája* 28. Szatmár, Ugocsa és Bereg K. E. E. vármegyék 1924–1938. Budapest, Sárík ny.
- Kumorovitz L. B. (1968) Fejér György „felfedezi” az Aranybulla eredeti példányát. *Magyar Könyvszemle*, 84. /1–4. szám.
- Ladányi G. (1872) *A modern alkotmányos monarchiai intézmények a középkori államokban. Székfoglaló értekezés, olvastatott a M. T. Akadémia 1872. november 11-ki ülésén.* (Értekezések a társadalmi tudományok köréből II. köt. 6. sz.) Pest, Eggenberger.
- Lónyay M. (1875) *Gróf Széchenyi István és hátrahagyott iratai*. Budapest, Ráth Mór bizományaiban.
- Lukács Gy. (1929) (szerk.): *A magyar művelődés története. A magyar munka eredményei az emberi művelődés terén* 2. Budapest, Pantheon.
- Makkai L. (1984) A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. *Történelmi Szemle*, 17/1–2.
- Marczali H. (1907) *Az 1790–91. évi országgyűlés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kiadása.
- Márkus D. (1890) *Magyar Jogi Lexikon öt kötetben. III. kötet. Diaeta-Halászati jog*. Budapest.
- Martonyi J. (1948) Közigazgatási reformeszmék 1848-ban és ma. *Városi Szemle* 34/5–6.
- Mezey B. (2009) „Öszve-szövetkeztetett Szövetségünknek kötele.” *A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi-szabadságharcban*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Molnár A. (2003) Zala vármegye rendi ellenállása az 1820-as években. In: Mayer L., Tilcsik Gy. (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, Vas Megyei Levéltár.
- Molnár K. (1928) *Magyar közjog* 2. *Tudományos gyűjtemény* 21. Pécs – Budapest, Danubia.
- Müller Gy. (1861) *Megyei alkotmányos mozgalmak 1860. október 20-tól, 1861. április 2-ig, mint a Nemzetgyűlés megnyitása napjáig*. Pest, Müller Gyula sajátja.
- Nagy E. (1887) *Magyarország közjoga (Államjog)*. Budapest, Eggenberger.
- Pap J. (1998) A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. (Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elitjének a története, 1844–1853). *Aetas*, 13. évf./2–3.
- Péter K. (1984) Az alattvalók ellenállási joga a reformáció után. In: Fabiny, T. (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház.
- Péter L. (1992) „Én magát az államot tartottam mindig a főszereplőnek”. Beszélgetés Péter László történésszel. *Aetas*, 7/4.
- Petrovics I. (1994) Aranybulla. In: Kristó Gy., Engel P., Makk F. (szerk.): *Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Poór J. (2010) Berzeviczy Gergely Panorama von Ungarnja. *Levéltári Közlemények* 81.

- Révész I. (1934) Szempontok a magyar kálvinizmus eredetéhez. *Századok*, LXVIII.
- Soós I. (2007) A Habsburg-kormányzat és a magyar rendek 1812 és 1825 között. *Történelmi Szemle* 49/ 1.
- Suhayda J. (1861) *Magyarország közjoga, tekintettel annak történeti kifejlődésére és az 1848-i törvényekre*. Pest, Emich G.
- Szabad Gy. (2001) *Az antiabszolutizmus hagyományai a kiváltságőrzés és a jogkiterjesztés kereszttüzében*. Akadémiai műhely Közgyűlési előadások 1999, I. köt. Budapest Magyar Tudományos Akadémia.
- Szalay L. (1847) *Publicistai dolgozatok 1-2*. Pest, Heckenast Gusztáv 2. kötet. Pesti Hírlap-cikkelyek 1844-1847. (1845. július 13-i cikk).
- Szekfű Gy. (1922) *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. „Élet” irodalmi és nyomda Rt.
- Tagányi K., Réthy L., Pokoly J. (1901) *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. Deés, kiadja Solnok-Doboka Vármegye közönsége, nyomtatott Demeter és Kiss Könyvnyomdájában. 1. kötet.
- Timon Á. (1903) *Magyar alkotmány- és jogtörténet tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Törő L. D. (2016) „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931-1941). *Századok* CL/6.
- Török J. (1864) (szerk.): *Gróf Széchenyi István politikai iskolája, saját műveiből összeállítva 2. Adó. Országgyűlési némely nevezetesebb indítványok és beszédek a főrendek táblájánál*. Pest, Heckenast Gusztáv.
- Túri B. (1925) Széchenyi közéleti fellépte előtt. *A Szent István Akadémia Értesítője*, 10/2.
- Varga E. (1954) A Rákóczi szabadságharc történeti forrásai a bírósági levéltárak anyagában. *Levéltári Közlemények*, 25.
- Varga G. (1970) (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Miskolc, Borsoda Abaúj Zemplén Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága.
- Varga J. (1980) *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Zalai Gyűjtemény, 15. sz. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár.
- Weis I. (1939) Közigazgatásunk teherpróbája. *Magyar Szemle* 36/5-8.
- Zayzon S. (1917) A centralisták és a megye reformja. *Budapesti Szemle* 171/487.
- Zsoldos A. (2022) *A 800 éves Aranybulla*. Budapest, Országház Könyvkiadó.
- Zsoldos A. (2011) II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle* 53/1.